

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE (1908-1918) İMALAT-I HARBİYE FABRİKALARINDA SİLAH VE MÜHİMMAT ÜRETİMİ*

THE MANUFACTURE OF ARMS AND AMMUNITION IN THE STATE ARSENAL
/MILITARY FACTORIES IN THE SECOND CONSTITUTIONALISED ERA (1908-1918)

Ersoy ZENGİN**

ÖZET

II. Meşrutiyet döneminde sekiz yıllık bir sürede savaşlar neredeyse kesintisiz olarak devam etmiş; Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşları yaşanmıştır. Devletin varlığını sürdürebilmesi için savaşlarda başarı kazanması gerekiyordu. Başarı ise eğitilmiş ve modern harp gereçlerine sahip ordularla sağlanabilirdi. Ordu ihtiyaçlarının önemli bir kısmının siparişlerle yabancı ülkelerden alınıyor olması II. Meşrutiyet döneminin ilk yıllarında devletin silah fabrikalarını işletip işletmemesi konusunu gündeme getirmiştir. Savaşların patlak vermesi ve harp malzemelerinin yabancı ülkelerden temin edilememesi ise yerli üretimin önemi ortaya çıkarmıştır. İmalat-ı Harbiye Müdüriyeti'ne bağlı olan Zeytinburnu, Kırkağaç, Tophane ve Bakırköy'de bulunan silah, mühimmat ve barut fabrikaları ordunun ihtiyaç duyduğu silah ve mühimmatı üretmede büyük bir başarı göstermiştir. Bu çalışmada II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı Devleti'nin silah ve mühimmat ihtiyacını karşılayan İmalat-ı Harbiye Müdüriyetine bağlı fabrikalarda yapılan üretim incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, Silah, Mühimmat ve Barut Üretimi, İmalat-ı Harbiye.

ABSTRACT

The wars had been continued for eight years without interruption in the Second Constitutionalised Era; Turco-Italian War, Balkan Wars and The First World War had been experienced. The government had to succeed in the wars in order to continue its existence. The success would be provided with the trained armies with modern military equipments. The fact that the significant parts of the army needs had been taken from foreign countries by order caused to question the ability of the state to operate armories. The outbreak of the wars and the inability of the state to obtain the military equipment from the foreign countries revealed the importance of the domestic production. The armory, the ammunition plant and the powder mill, located in Zeytinburnu, Kırkağaç, Tophane and Bakırköy which were attached to the Military Factories Management (İmalat-ı Harbiye Müdüriyeti) showed great success in producing arms and ammunition that the army needed. The study will analyse the production in the factories attached to the Military Factories Management, which provided the Ottoman Empire's need for arms and ammunition.

Keywords: The Second Constitutionalised Era, The Armory, The Ammunition and, Powder Plant, Military Factories.

---

*Bu makale "Tophane-i Amire'den İmalat-ı Harbiye'ye Osmanlı Devleti'nde Harp Sanayii (1861-1923), isimli tezden üretilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Munzur Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü-TUNCELİ, ersoyzengin@munzur.edu.tr

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin silah ve mühimmat ihtiyacını karşılayan birim Tophane-i Amire Nezaretiydi. 18 Aralık 1909 tarihinde Tophane-i Amire Nezareti İmalat-ı Harbiye Müdüriyeti adını almıştır.¹ Bu tarihten itibaren Karadeniz ve Akdeniz İstihkâm Alayları İmalat-ı Harbiye Müdüriyetinden alınarak Harbiye Nezaretine bağlanmıştır. Böylece İmalat-ı Harbiye Müdüriyeti boğazlar savunmasını bırakarak sadece silah ve mühimmat üretimiyle görevlendirilmiştir.² Meşrutiyetle birlikte Mahmud Şevket Paşa'nın gayretleriyle İmalat-ı Harbiye Fabrikalarında modernizasyon çalışmaları başlatılmıştır.³

1911 de Trablusgarp Savaşı sırasında Harbiye Nezareti, tüfek kundağı alımı için Amerikalı yetkililere müracaatta bulunmuştur. ABD Hükümeti yaptığı incelemeler sonucunda “dolaylı yoldan kaçak savaş malzemesi ticaretinin teşvik edilmesini” meşru saymakla birlikte İtalya'ya karşı düşmanca davranılmasını kötü bir politika olarak değerlendirilerek, kundak satışına izin vermemiştir.⁴ Böylece ABD'nin ilk savaş malzemesi ambargosu gerçekleşmiştir.⁵ Amerika'nın Osmanlı Devleti'ne uyguladığı bu mini ambargodan sonra, İttihat ve Terakki yönetimi, bir yandan bazı ithal yasakları koyarken, öte yandan silah imalatını devlet tekeli olarak örgütlenme yönünde girişimlerde bulunmuştur.⁶

1. Devletçilik Tartışmaları

Osmanlı Devleti'nde özel teşebbüs tarafından oluşan bir sanayileşme hareketi olmadığından Tanzimat'la birlikte devlet eliyle ordu ihtiyaçlarının karşılanması için deri, kumaş,

---

¹Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Ali Evrak Odası, (BEO), 3678/275843, 18 Aralık 1909.

² Meclis-i Ayan Zabıt Cerideleri (MAZC), Devre: 1, İçtima Senesi: 2, Birleşim: 92, Cilt: 2, 9 Haziran 1326 (22 Haziran 1910), s. 555.

³ Zeytinburnu Fişek Fabrikasında bulunan buhar makinesi 1909 yılında yenilenmiştir. BOA, Şura-yı Devlet (ŞD), 650/70, 3 Şubat 1909.

⁴ 1911 yılında Osmanlı Devleti merkezden oldukça uzakta bulunan Trablusgarp'taki birliklerine silah ve cephaneye temini için deniz aşırı silah ve cephaneye kaçakçılığını teşvik etmiştir. Bkz. Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıt Cerideleri (TBMMGCZC), Devre 1, Cilt 1, İçtima 1, 29 Mayıs 1336 (29 Mayıs 1920), s. 44. Trablusgarp Harbi imkansızlıklar içinde yürütülmüştür. 13 Ağustos 1911 tarihinde Trablusgarp ve Bingazi'de 43.426 adet Mauser, Martini tüfeği ve kapaklı denilen Snider tüfeklerinden de 30.000 kadar bulunmaktaydı. Akdeniz'de İtalyan gemileri üstün konumda olduğundan İstanbul'dan Trablusgarp'a gönderilen silah ve mühimmat nakliyatı zorlukla yapılmıştır. Trablusgarp'ta Osmanlı askeri ve yerli mücahitler özellikle mühimmat sıkıntısı çekmekteydi. Atılan her fişegün kovana toplanarak yeniden doldurulmaktaydı. Fişekleri doldurmak için kurşun, barut ve kapsül gerekmektedir. Barut İstanbul'dan gönderilen bir usta tarafından yapılmaktaydı. Kapsül Trablus, Bingazi, Tunus ve Mısır'dan kaçak olarak sağlanmaktaydı. Kurşun ise İtalyan birliklerinin attığı şarapnelardan temin edilmekteydi. Trablusgarp'ta İtalyan birliklerine karşı savaşan mücahitlerden birkaçı düşmana görünerek şarapnel atışlarının başlamasını sağlıyordu. Şarapnelin içi misketle dolu olduğundan ateş kesildikten sonra bu misketler toplanarak fişek yapımında kullanılmaktaydı. Mühimmat sıkıntısı hat safhada olduğundan bir mühimmat fabrikası kurulması düşünülmüşse de bu gerçekleşmemiştir. Mühimmat temini için kaçakçılık teşvik edilmiştir. İstanbul Hükümeti Trablusgarp'a silah ve mühimmat yanında İmalat-ı Harbiye Fabrikalarında çalışan personelden de göndermiştir. Nitekim 26 Aralık 1911 tarihinde İstanbul'dan kalkan Beğün vapurunda 1.334 sandık cephaneye, 108 ton ağırlığında 1.000 adet dağ topu mermisi, 500.000 Martini 800.000 Mauser fişegi dört Maxim ve üç Hotchkiss olmak üzere yedi makineli tüfek, 50 km'lik telefon teli, iki tüfekçi, bir demirci ve dört makineli tüfek eri bulunmaktaydı. Bkz. Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri; Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1981, s. 444-448.

⁵ Oral Sander-Kurthan Fişek, Türk-ABD Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı (1829-1929), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2007, s. 66-67.

⁶ Sander, s. 41.

silah ve demir-çelik üzerine fabrikalaşma hareketi başlamıştır. Bu konuda büyük bir başarı elde edilememişse de birçok devlet fabrikası Cumhuriyet devrinde de varlıklarını sürdürmüştür.

Tanzimat döneminde birçok kez sadrazamlık yapmış olan Mehmed Emin Ali Paşa özel sanayi kuruluşlarının devlet tarafından desteklenmesi görüşündeydi. Bol miktarda bulunan hammadde değerlendirilerek yerli sanayi Avrupa mallarıyla sınırlı ölçüde rekabet edebilirdi. Bütün olanaklar kullanılarak ithalat sınırlandırılmalıydı. Yerli sanayi daha kaliteli ve ucuz mal üreten yabancı sanayi tarafından yok edilmişti. Yerli sanayiye canlandırmanın yolu çok sayıda fabrika kurulmasını sağlayarak vatandaşları Avrupa usullerine alıştırmaktı. Özel sanayi kuruluşlarının devlet tarafından desteklenmesini savunan Ali Paşa devlet fabrikaları için aynı görüşte değildir. Ali Paşa'ya göre; devletin maaşlı memurlarınca yönetilen fabrikalar çok masraflıydı ve özel sanayiye boğuyordu. Devletin işlettiği fabrikaların; ilk tesis yatırımı, işletme ve bakım harcamaları, memur maaşları, emek ve zaman gibi faktörler göz önüne alındığında bir malın üretim maliyeti fiyat değerinden on kat fazla olmaktaydı. Elde bulunan birinci sınıf fabrika malzemesi, yapı ve makinalar hisse senedine çevrilip işletmelerin sevk ve yönetimi özel şirketlere teslim edilmeliydi. Böylece daha kaliteli mallar daha ucuza sağlanabilirdi.⁷

Osmanlı devlet adamları sanayileşmiş Avrupalı devletlerin üretimi karşısında kendi esnafını korumaya çalışmış ve bir sanayi toplumu yaratma konusunda gayretleri olmuştur. Ancak bu gayretler genel itibarıyla istenilen hedeflere ulaşmada yeterli olamamıştır. Edward Mead Earle, Osmanlı Devleti'nin sanayileşme çabalarının olumlu sonuçlanmamasını sermaye eksikliğine bağlamıştır. Earle'nin gözlemleri şöyledir:

“Türkiye XIX. ve XX. Yüzyıllarda siyasi bakımdan olduğu gibi sanayi bakımından da geri kalmış bir ülke durumuna düşmüştü. Sanayi ürünleri, hâlâ eskinin el işçiliği ile meydana getiriliyordu. Avrupalı komşuları ise makineye dönmüşlerdi. Başka bir deyimle, Türkiye, Batı toplumu ve uygarlığının modern temeli olan sanayi devriminden geçememiş, aksine bunun kurbanı durumuna gelmişti. Çok büyük bir ustalık isteyen bazı lüks mallar dışında, eski usullerle yapılmış mallar Osmanlı toprakları içinde bile makine yapısı ucuz Avrupa malları ile yarışamaz duruma düşmüştü. Sanayileşen Batı'nın merhamet tanımaz rekabeti, ev dokumacısını, mahalle terzisini ve kunduracısını işsiz bırakmıştı. Buna karşılık Avrupa yöntemlerini benimsemek, makineyi, fabrikayı, fabrika şehrini ülkeye sokmak, bir süre Türkiye için olmayacak bir hayaldi. Çünkü bu hayali gerçeğe dönüştürecek sermaye yoktu. Genç Türkler bile sermayeye yol gösterecek gerekli teknik bilgiden yoksundular. Yabancı sermaye ve yabancı bilgi ise ancak Osmanlı İmparatorluğunun bağımsızlığını daha çok tehlikeye atacak sözler ve güvenceler karşılığında ülkeye çağrılabilirdi.”⁸

Devlet fabrikalarının birçoğu askeri amaca hizmet etmekteydi ve idaresi Harbiye Nezaretindeydi. Zaman zaman devletin fabrika işletmemesi gerektiği konusunda eleştiriler alınmaktaydı. II. Meşrutiyet döneminde devletin fabrika işletip işletmemesi konusu üzerinde tartışılan konulardan olmuştur. 1911 yılında Meclisi Mebusan'da Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa bu eleştirilere şu şekilde cevap vermiştir; “Bu konuda dünyada iki örneğin olduğunu devletin fabrika işletmediği devletlerin başında özel sektörün çok gelişmiş olduğu İngiltere'nin bulunduğunu bildirmiştir. Fabrika işletenler örneğinde ise Almanya ve Belçika bulunmaktadır. Bu devletler askeri ihtiyaçlar için silah, gıda ve giyim fabrikaları işletmekteydiler. Mahmud Şevket Paşa Osmanlı Devleti'nde özel sanayi gelişmediği için devletin askeri fabrikaları işletmesinin zaruri olduğunu ifade etmiştir. Özellikle silah fabrikalarının terkedilmesi fikrine şiddetle karşı çıkmıştır. Sanayisini özel teşebbüse bırakmış

⁷ Belgelerle Tanzimat, Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyyetnâmeleri, Haz. Engin Deniz Akarlı, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 37-39,

⁸ Edward Mead Earle, Bağdat Demir ve Petrol Yolu savaşı (1903-1923), Örgün Yayınları, İstanbul 2003, s.20-21.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE (1908-1918) İMALAT-I HARBİYE FABRİKALARINDA SİLAH VE MÜHİMMAT ÜRETİMİ

olan İngiltere’de bile devletin silah fabrikası bulunduğu dile getirilerek İmalat-ı Harbiye Fabrikalarının devlet eliyle işletilmesinin doğru bir karar olduğunu savunmuştur.⁹

Meclis-i Mebusanda askeri fabrikalarla ilgili yapılan bu tartışmaların İmalat-ı Harbiye işçileri tarafından yakından takip edildiği görülmektedir. Say ve Amel, 14 seneden beri Tophane Fabrikalarında çalışan Osman Kahraman tarafından çıkarılmaktaydı.¹⁰ Osman Kahraman devlet fabrikalarının satılmasıyla ilgili görüşleri şu şekildedir;

“Bidayet-i meşrutiyetten beri Askeri Fabrikaları hakkında birçok rivayetler işitildi. Bu fabrikaların terakkisini Osmanlı hükümetinin şaniyla mütenasip bir hale gelmesini kendi menafi-i şahsiyelerine mugayir bulan birtakım garazkârlar fırsat düştükçe fabrikalar satılacak, ecnebilere verilecek, hükümet fabrikacı olamaz gibi sözlerle o fabrikalarda çalışan binlerce işçinin kuvve-i maneviyelerini kırmaktan geri durmuyorlardı...

Bunların en büyük silah-ı müdafaaları işte görüyorsunuz ya? Hükümet Avrupa’dan ordunun kaffe-i levazımını alıyor artık bu fabrikalara ne lüzum var? Evet, hükümet-i meşrutamız Osmanlı ordusunu bu günkü halinde bulmuş olsaydı daha doğrusu kendi fabrikaları ihtiyacı-ı harbiye ve askeriyemizi temin edebilmek için imkân ve zaman müsait olsaydı hariçten on paralık bir şeyi almazdı...”¹¹

Osman Kahraman, özel sektörün güçlü olduğu yerlerde devletin fabrika işletmesine gerek olmadığını ancak şahsi sanayi kuruluşlarının olmadığı Osmanlı Devleti’nde bunun uygulanamayacağını, ordu ihtiyacı bugün Avrupa pazarından sağlanabilse de gelecekte ihtiyaçlarını buradan sağlayabileceğinin garantisinin olmayacağını bu nedenle devletin muhakkak olarak fabrikaları işletmeye devam etmesinin gerekli olduğuna inanmaktaydı.¹²

Tatar pan-İslamcılarında Abdürreşid İbrahim¹³, Zeytinburnu Fabrikalarını ziyaret ederek Tearüf-i Müslimin isimli dergideki yazılarıyla devletçilik tartışmalarına katılmıştır. Abdürreşid İbrahim, Zeytinburnu Fabrikalar grubundaki Fişekhane’de incelemelerde bulunmuş, günde 150.000 adet fişeğin yerli olarak yapılıyor olmasından takdirle bahsettikten sonra fişekler için gerekli olan kapsüllerin Almanya’dan siparişe temin edildiğini belirtmiştir. Abdürreşid İbrahim kapsülün neden fabrikalarda üretilmediğini dergideki köşesinden yetkililere sormaktaydı.¹⁴ Abdürreşid İbrahim, kılıçhanede günde 30 adet kılıç üretilebildiğini 15-20 amele daha görevlendirilirse günde 50 adet kılıcın üretilebildiğini söyledikten sonra artık

⁹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), Devre: 1, İçtima senesi: 3, Birleşim: 60, Cilt: 4, 5 Mart 1327 (18 Mart 1911), s. 128.

¹⁰ Osman Kahraman “Tophane Fabrikaları” Say ve Amel, Numara:1, 9 Kanun-i evvel 1326, (22 Aralık 1910), s. 10-11.

¹¹ Osman Kahraman, “Askeri Fabrikalar-I” Say ve Amel, Numara: 7, 10 Mart 1327 (23 Mart 1911), s. 11-13.

¹² Osman Kahraman, “Askeri Fabrikalar-II” Say ve Amel, Numara: 8, 24 Mart 1327 (6 Nisan 1911), s. 12.

¹³ Aslen Buharalı bir Özbek aileden gelen Abdürreşid İbrahim Bey İslam dünyasının yaşadığı problemleri ortaya koyan ve bu sorunlar için çözüm yolları arayan bir düşündürdür. Japonya’da İslamiyetin yayılması için çalışmalarda bulundu. 17 Ağustos 1944 tarihinde Tokyo’da vefat etti. Mustafa Uzun, “Abdürreşid İbrahim”, DİA, 1988, cilt: 1, s. 295-297.

¹⁴ Abdürreşid İbrahim, makalesinde Fişekhaneyi gezdiren askerler arasındaki sohbeti şöyle nakletmektedir: “Bana rehberlik etmekte olan neferlere sordum: niçin bizde kapsül yapılamıyor? Çocuklar yekdiğerine bakdı. Biri dedi: Bizim askerimiz ruhsuz cesettir. Bunlara da cansız fişenk yakışır.

-Oğlum ben asker değilim sizin sözünüzü pek de anlayamadım. Böyle kapsülsüz fişenk olur mu? Yahut kapsüllerin burada imali mümkün olamıyor mu?

-Hayır, niçin olmasın! Yapılırsa pek âlâ olur. Yalnız bizimkiler tam iş görmeye alışmamışlardır. Tam iş görmek şan ve şereflerine yakışmaz. Böyle yarı olursa Türk işidir.

Çok taaccüp ettim. Yarın öbür gün bizim Mahmud Şevket Paşamız muharebe edecek yahut muharebeye başladık her şeyimiz mükemmel kapsül yok Almanya’ya sipariş olunacak da yapılacak da gelecek de muharebe edeceğiz.” Abdürreşid İbrahim, “Zeytinburnu Fabrikası” Teârüf-i Müslimîn, Cilt 2, Sayı 27, 16 Kanun- Evvel 1326 (29 Aralık 1910), s. 36-38.

kılıçların da Almanya'dan sipariş edilmeye başlandığını, yerli üretim yapılabilirken sipariş yoluyla kılıçların temin edilmesini anlayamadığını bildirmiştir.

Abdürreşid İbrahim fabrikaların ihtiyacı olan bakırın da Almanya'dan siparişle temin edildiğini, alınan bakırın Osmanlı'dan ham olarak 6 kuruşa Almanlara satılıp orada işlendikten sonra Türkiye'ye 13 kuruşa satıldığını bildirmektedir. Önceki yönetimde siparişlerin gereksiz yere yapıldığını, bu siparişlerde büyük rüşvetlerin alındığını, yerli üretimin her zaman millet menfaatine olduğunu, milletin parasının heder edilmemesini bildirdikten sonra Meşrutiyet devrinde sipariştan çok yerli üretime ağırlık verilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Milletin itimadını kazanmış olan Maliye Nazırı Cavid Bey'in "Devlet Fabrikacılık yapamaz" fikrini ileriye sürerek milletin elindeki bu fabrikaların yabancılara satılması fikrine şiddetle karşı çıkmıştır.¹⁵

Liberal bir iktisat anlayışına sahip olan Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey iktisadi kalkınmayı dünya ekonomisiyle bütünleşmede görmektedir. Cavid Bey, İttihat ve Terakki döneminde (1908- 1918) altı yıldan fazla maliye nazırlığı yapmıştır. Ülkedeki sermaye birikiminin dünya ekonomisiyle bütünleşmeyi sağlayacak güçte olmaması sebebiyle özel teşebbüsü geliştirmeye çalışmış, yabancı sermayeli şirket ve bankaların korunması ve desteklenmesi için çalışmalar yapmıştır.¹⁶

Mehmed Cavid Bey'e göre serbest üretimin zorunlu bir sonucu olan serbest mübadele; bir barış, uzlaşma ve kaynaşma politikasıdır. Serbest ticaret güvenilir bir ticaret olduğu halde himaye usulü bir savaş politikası oluşturur. Milletler arasında olması istenen birliği bozar. Himaye usulü önce yalnız bir sahada uygulanırken zamanla sanayi ve ticaretin tüm alanlarına kısa bir sürede sirayet edeceğini savunmaktadır. Himaye usulünün bir ülkenin siyasi menfaatleri gereği olduğu görüşüne katılmamaktadır. Siyasi bir gaye ile bir devletin idare edeceği sanayinin miktarı sınırlı olup Tersane, Tophane ve makine-teçhizat fabrikaları gibi üç beş şubeden oluşmaktadır. En zor zamanlarda bile savaş malzemelerinin dışarıdan tedarik edildiğinin olaylarla tecrübe edildiğini bildiren Mehmed Cavid Bey devletin fabrika işletmesinin taraftarı olmamıştır.¹⁷

2. Martini Tüfeklerinin Mauser Tüfeği Çapına Tahvili (Dönüştürülmesi) ve Fişek Üretimi

Mauser tüfekleri 1887 yılında orduya kabul edilmiş, 1893'te bu tüfeğin Tophane Fabrikalarında seri üretimi için çalışmalar yapılmışsa da istenilen başarı elde edilememiştir.¹⁸ 1908 yılında Tüfekhane-i Amirede 200 adet Mauser filintası üretilerek bunlardan bir tanesi Tüfekhane ustabaşı tarafından Sultan II. Abdülhamid'e sunulmuştur.¹⁹

Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa, 1911 yılı Harbiye Nezareti bütçesi tartışılırken bazı mebuslar "ordu bizi bitiriyor, elimizden paramızı alıyor" sözlerine karşılık olarak Sultan II. Abdülhamid devrindeki Harbiye Bütçesiyle 1911 yılı bütçesi arasında karşılaştırma yapmıştır. Meşrutiyet Hükümetleri eskiye nazaran Harbiye Nezaretine 2 senede 2 milyon 700 lira adi bütçeden 4 milyon 800 bin lira fevkalade bütçeden olmak üzere toplamda 7 milyon 500 bin lira

¹⁵ Abdürreşid İbrahim, "Zeytinburnu Fabrikası", s. 36-38.

¹⁶ Selim İlkin, "Mehmed Cavid Bey" *DİA*, C. 7, s. 175-176.

¹⁷ Mehmed Cavid Bey, *İktisad İlmî*, Çev. Sema Alpın Çakmak-Sadeleştirilen: Orhan Çakmak, Liberte Yayınları, Ankara 2001, s. 272-276.

¹⁸ 1893 yılında günde 200 adet tüfek üretecek makineler sipariş verilmiştir. Ancak imalat cetvelleri incelendiğinde bol miktarda Mauser parçası imal edilse de doğrudan tüfek üretimi sınırlı kalmıştır. Örneğin 24-30 Mayıs 1906 tarihleri arasında bir haftada Tüfek Fabrikasında 9.410 adet Mauser tüfekleri için muhtelif edevat, 5.000 adet Mauser tüfeği için tulumba ve mandal çivisi ve 25 adet Mauser tüfeği üretilmiştir. *BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)*, 287/75, 18 Mayıs 1322, (30 Mayıs 1906).

¹⁹ *BOA, Yıldız Esas Evrakına Ek Kamil Paşa Evrakı (Y.EE.KP)*. 33/3203, 29 Ağustos 1324, (11 Eylül 1908).

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE (1908-1918) İMALAT-I HARBİYE FABRİKALARINDA SİLAH VE MÜHİMMAT ÜRETİMİ

fazladan para tahsis etmiştir.²⁰ Oysa Sultan II. Abdülhamid döneminde silah, cephane ve makine siparişi için fevkalade olarak 10 milyon lira sarf edilmişti. Sultan II. Abdülhamid devrinde ağırlıklı olarak 1903-1908 yılları arasında silah ve cephane alımı yapılmıştı. Bu tür alımlar genellikle fevkalade bütçelerde yer almaktaydı. Sultan Abdülhamid devrinde yapılan siparişler şu şekildeydi;²¹

Tablo 1. Sultan II. Abdülhamid Döneminde İthal Edilen Silah ve Mühimmat.

Cinsi	Kıymeti (lira)	Adet/miktar adet	Birim fiyat (kuruş/lira)
9,5 milimetrelik büyük çaplı Mauser tüfeği	825 lira	220 bin	385
Büyük çaplı Mauser fişek	550 bin lira	100 milyon	Bin adedi 550 kuruş
Mauser Tüfeği	2 milyon 450 bin lira	700 bin	Adedi 350 kuruş
Fişek	2 milyon 30 bin	350 milyon	Bin adedi 580 kuruş
Büyük-küçük seri ateşli top, obüs	1 milyon 195 bin lira	850	1.400 lira
Büyük-küçük seri ateşli top, obüs cephane	2 milyon 250 bin lira	637.500	Adedi 350 kuruş
Mitralyöz ve cephane arabaları ve koşumlar alımı, fişek depoları, top mermisi ve fişek fabrikaları tesisi	700 bin lira		
Toplam	10 milyon lira		

Mahmud Şevket Paşa mecliste verdiği izahatta büyük çaplı olarak adlandırılan 9,5 mm çapında 200.000 adet tüfeğin Yemen gibi uzak bölgelere gönderildiğini, Balkanlar'da bir harp olduğu zaman buradaki tüm ordularda küçük çaplı olarak adlandırılan 7,65 çapındaki tüfeklerin bulunacağını ifade etmiştir.²² Küçük çaptaki 700 bin silahın ise şimdiye kadar askerlik vazifesini yapan Müslümanlara ayrıldığını ancak şimdi Hristiyan ve Musevi vatandaşların da asker olarak alınmaya başlamasıyla birlikte silah ihtiyacının ortaya çıktığını bildirmiştir.²³

Her sene 40 bin genç daha orduya katılacağından silah ihtiyacı artmıştır. Bunun için Harbiye Nezareti 198.000 adet Mauser tüfeği almaya karar vermiştir. 198.000 Mauser 1910, 1911, 1912 seneleri fevkalade bütçelerine konulacaktı.²⁴ Silah alımı 3 yıla bölünecek ve yılda

²⁰ MMZC, Devre: 1, İçtima senesi: 3, Birleşim: 60, Cilt: 4, 5 Mart 1327 (18 Mart 1911) 115-116., Harbiye Nezaretine 1325 senesinde 8 milyon 280 bin, 1326 senesinde ise 9 milyon lira ayrılmıştır. Bu rakamlardan 1324 senesinde Harbiye Nezaretine ayrılan 7 milyon 290 bin çıkarılmaktaydı. Böylece 1325 senesinden 990 bin lira 1326 senesinden ise 1 milyon 710 bin lira fazla para verilmiştir. Fevkalade bütçelerdeki 4 milyon 800 bin lira bu rakama eklendiğinde 7 milyon 500 rakamına ulaşılmaktadır.

²¹ MMZC, Devre: 1, İçtima senesi: 3, Birleşim: 60, Cilt: 4, 5 Mart 1327 (18 Mart 1911), s. 115-116.

²² Büyük çaplı Mauserler küçük çaplılarla aynı fişekleri atmadığından orduda fişek standardı yakalayabilmek için bu silahlar uzak bölgelere gönderilmiştir.

²³ MMZC, Devre: 1, İçtima senesi: 3, Birleşim: 16, Cilt: 1, 8 Kanun-i evvel 1326 (21 Aralık 1910), s. 569, 6 senelik için çekilen kuralarda 230.000 gayrimüslimin askere alınması planlanmaktaydı. MAZC, Devre: 1, İçtima Senesi: 3, Birleşim: 21, Cilt:1, 23 Kanun-i evvel 1326 (5 Ocak 1911), s. 316. 1839 Tanzimat Fermanında, 1856 Islahat Fermanında ve 1876 Kanun-i Esasi'de tüm Osmanlı vatandaşlarının askerlik yapmaları kararı alınmışa da azınlıklar bu karara büyük oranda karşı çıkmışlardır. Gayrimüslimlerin esaslı olarak askere alınmaları 1909 yılından itibaren başlamıştır. Bu tarihten itibaren azınlıklara askerlik zorunlu hale getirilmiştir. Ufuk Gülsoy, *Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 193-204.

²⁴ Kanun, Harbiye Nezaretinin 1326, 1327, 1328 senelerine mahsus fevkalade bütçesinin (sipariş edilecek 66.000 Mauser tüfeği taksiti) yerine "Mevcut Martini tüfeklerinin Mauser sistemine tahvili ibaresi vaz ve madde-i mezkure bu suretle tashih edilmiştir", şeklinde değiştirilmiştir. *Düstur 2.Tertip, Cilt 3*, 31, 26 Kânunuevvel 1326 (8 Ocak 1911).

66.000 adet Mauser alınacaktı. Ancak Osmanlı Mebusan Meclisinde yapılan tartışmalarda 198.000 adet Mausere verilecek para çok bulunarak bu rakamın ancak üçte biri yani 66.000 adedi kabul edilmiştir. Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa 66.000 Mauserin ihtiyacı karşılayamayacağını, bunun için Mauser alımına ayrılmış olan 21.238.200 kuruşluk tutarı elde bulunan Martini silahlarını Mauser tüfeğine tahvil etmek için kullanarak ordudaki silah açığını kapatmayı düşünmüştür. Almanya'dan sipariş edilecek bir Mauser 330 kuruş tutmaktaydı. Bir Martini silahını İmalat-ı Harbiye Fabrikalarında Mausere dönüştürülmesi sadece 106,5 kuruşa tekabül etmekteydi. Böylece bir Mauser fiyatına 3 tüfek elde edilmiş olacaktı. Tahvil edilecek silahların yalnızca namlu ve nişangâhı Avrupa'dan alınacaktı ve kıymeti 49 kuruştı. Geriye kalan 57 kuruş ise İmalat-ı Harbiye Fabrikalardaki tahvilat (dönüşüm) işlemine harcanarak Osmanlı Devleti'nde kalacaktı.²⁵ 200 bin adet tüfek için sipariş olunacak namlu ve nişangâh takımları Avusturya'da bulunan Steyr Fabrikasından alınacaktı.²⁶

Mahmud Şevket Paşa elde bulunan Martinilerin 35 sene evvel (1878) alındığını bildirmiştir.²⁷ Martini silahları oldukça eskimiş ve fişekleri de kullanılmayacak haldeydi. Alındıkları tarihte tanesi 450 kuruştı ancak 1911 yılında 5 kuruş bile etmiyordu. Yalnızca demir ve çelik hurdası muamelesi görüyorlardı. Bunların küçük çapa yani Mauser tüfeğine çevrilmesi düşünülmüş ve yapılan tecrübelerde başarılı sonuçlar elde edilmiştir. Bu proje mebuslara mantıklı gelse de Ayan Meclisi görüşmelerinde Rıza Paşa bu uygulamaya karşı çıkmıştır. Silahların Mauser sistemine değil de sadece çapına tahvil ediliyor olması Rıza Paşa'nın muhalefetine temel sebebi olmuştur. Yani tüfek yine Martini olarak kalacak sadece çapı değişime uğrayacaktı. Rıza Paşa'nın muhalefeti projenin uygulanmasına engel olamamış ve Martini tüfeklerinin Mauser tüfeği çapına dönüştürülmesi kabul edilmiştir. Yapılan planlamaya göre günde 500 tüfek dönüştürülecek az bir zamanda 200 bin tüfek tahvil edilmiş olacaktı. Böylece bir tüfek fiyatına üç tüfek elde edilmiş olacaktı. Tahvil edilmiş olan Martini tüfeklerinin atış tecrübelerinde hiç gaz kaçırmadığı tespit edilmişti. Ayrıca bu tüfek orijinal Mauser tüfeğinden 80 gram daha hafif olması ve Osmanlı tebaasının Martini silahına alışmış olması bu projeyi destekleyen diğer sebeplerdi.²⁸

²⁵ MAZC, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Birleşim: 21, Cilt:1, 23 Kanun-i evvel 1326 (5 Ocak 1911), s. 316.

²⁶ Steyr Fabrikasına 200.000 adet namlu ve nişangâh takımı için 98.000 lira verilecekti. BOA, Meclis-i Vala (MV), 146/32, 11 Teşrin-i sani 1326, (24 Kasım 1910). 1864 yılında genç sanayici Josef Werndl "Josef & Franz Werndl & Company" isimli silah şirketini kurmuştur. 1867 yılında Josef Werndl ile Karl Holub kuyruktan dolar bir tüfek geliştirmişlerdir. 1884 yılında Steyr Fabrikaları, sokak lambaları üretimi işine girmiştir. Steyr Fabrikaları 1885'te Avusturya-Macaristan orduları için mükerrer ateşli Mannlicher tüfeğini üretmeye başlamıştır. Daha sonraları bu tüfeğin değişik versiyonları Almanya, Hollanda, Bulgaristan, Romanya ve Fransa ordularınca kullanılmıştır. M85, M88, M90 ve M95 modelleri 20'den fazla ülke için üretilmiştir. Almanya ordusu için 500.000 adet Mannlich tüfeği imal edilmiştir. Mühendis Ferdinand Ritter von Mannlicher ve Otto Schönauer "Mannlicher-Schönauer" modeli tüfeği icat etmişlerdir. Bu tüfek 1973 yılına kadar üretilmiştir. Bu firma günümüzde Steyr Mannlicher ismiyle silah üretim faaliyetlerine devam etmektedir. <https://www.steyr-mannlicher.com/en/company/>. Avusturya Devleti, silahlarını Ferlach ve Steyr gibi şehirlerde üretmekteydi. 1800-1815 arasında 300.000'den fazla tüfek sadece Ferlach'ta bulunan tesislerde üretilmiştir. Steyr Silah Fabrikası Josef Werndl tarafından kurulmuştur. Werndl'in yanında çalışan Mannlicher adlı mühendis 1882 yılı sonrasında bütün dünyada ünlü Mannlicher tüfeğini icat etmiştir. Bkz. Fahri Türk, *Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti, 1871-1914*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 185.

²⁷ Amerika'dan alınan Martini-Henry tüfekleri 1873 yılından itibaren teslim edilmeye başlamıştır.

²⁸ MAZC, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Birleşim: 21, Cilt:1, 23 Kanun-i evvel 1326 (5 Ocak 1911), 316. Martini-Henry tüfeği tek atışlı silahların en çabuk doldurulan ve atılan tipidir. (Dolu tüfekle başlayarak) iki atış arasında beş hareket yapılır. Bu pratikliği sebebiyle birçok devlet tarafından kullanılmıştır. Buna karşılık Springfield ve Remington yedi; Mauser, Gras ve Snider ise sekiz değişik hareket gerektirmektedir. Salih, Atalay, "Eski Harpler ve Silahlar-Pratik Deneyler", Kahraman Şakul (Haz.) *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 87.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE (1908-1918) İMALAT-I HARBİYE FABRİKALARINDA SİLAH VE MÜHİMMAT ÜRETİMİ

Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa İmalat-ı Harbiye Fabrikalarını modernleştirerek yerli üretime ağırlık verme taraftarıydı. 66.000 İthal Mauser tüfeği yerine 200.000 adet dönüştürülmüş Martini tüfeğinin İmalat-ı Harbiye Fabrikalarında yapılması yerli üretim için büyük bir şans olmuştur. Mahmud Şevket Paşa bu projesinin bir benzerini de fişek üretimi içinde düşünmüştür. Fevkalade bütçede Avrupa'dan 50 milyon fişek alınması için tahsisat ayrılmıştı. Bu fişekler İmalat-ı Harbiye fabrikalarında üretilebilirdi. Fişek Fabrikasında 1911 yılında günde 80 ile 100 bin arasında fişek üretilebiliyordu. Fevkalade bütçede gösterilen fişeklerin Fişek Fabrikasında üretilmesine karar verildiği takdirde alınan makinelerle günde 200.000 adet fişek yapılabilecekti. Bir savaş halinde bu fabrikanın geceli-gündüzlü çalışarak günde 400.000 adet fişek yapabileceği bildirilmektedir. Büyük bir üretim gerçekleştirecek olan fabrikalar modernleşme imkânı bulacaktı.²⁹

Mahmud Şevket Paşa sadrazam olduktan sonra sık sık İmalat-ı Harbiye Fabrikalarını teftiş etmiş, imalatın arttırılması için çeşitli girişimlerde bulunmuştur.³⁰ 1911 yılının Ocak ayında Martini tüfekleri Mauser tüfeğine çevrilmesi kararı alınmış ve Mart ayında 50 bin Martini tüfeği Mausere çevrilmek üzere parçalanmıştır.³¹ Mahmud Şevket Paşa 1911 yılında Meclis-i Mebusan'da kabul edilen Martini tüfeklerinin Mauser tüfeğine çevrilmesi çalışmalarını yakından takip etmiştir. 26 Şubat 1913 tarihinde Tophane'de bulunan Tüfek Fabrikasını ziyaret ederek küçük çaplı Martinilerin imalatını gözden geçirmiştir.³² 19 Nisan'da yeniden Tüfek Fabrikasını teftiş etmiştir. Fabrikada 100.000'den fazla tüfeğin imal edildiğini, imalatın iyi olduğunu, imal edilen tüfeklerin Mauser tüfeklerinden farksız olduğunu kaydetmiştir.³³ Mahmud Şevket Paşa 4 Haziran 1913 tarihinde Zeytinburnu Fabrikaları grubunda bulunan mermi araba, kundak ve fişek fabrikalarını tek tek gezerek teftiş etmiştir. Bir yıl içinde fabrikaların genişlediğini, Top ve Kundak Fabrikalarının üretimlerini arttırdıklarını, günde 110 bin fişek, 24 bin manevra fişegi ve 200-250 civarında seri ateşli top mermisi imal edildiğini kaydetmiştir.³⁴

1911 yılı İmalat-ı Harbiye bütçesinde fabrikaların tamirâtı için, 1.520.000 kuruş tahsisat ayrılmıştır. Tüfek Fabrikasının tezgâhları yenilenmiş, Dumansız Barut Fabrikasına asitle üretim için aletler alınmış, Siyah Barut Fabrikası modernize edilmiş, Tapa Fabrikasına yeni alet, edevat ve tezgâhlar alınmış, mermi fabrikası için eksik tezgâhlar alınmış, büyük press yenilenmiş, Top Fabrikası için gerekli olan bazı tezgâhlar sipariş edilmiştir.³⁵

²⁹ MMZC, Devre: 1, İçtima senesi: 3, Birleşim: 63, Cilt: 4, 9 Mart 1327 (22 Mart 1911), s. 261.

³⁰ 1911 yılı İmalat-ı Harbiye Bütçesinde fabrikaların tamirâtı için, 1.520.000 kuruş tahsisat ayrılmıştır. Tüfek Fabrikasının tezgâhları yenilenmiş, Dumansız Barut Fabrikasına asitle ilgili aletler alınmış, Siyah Barut Fabrikası modernize edilmiş, Tapa Fabrikasına yeni alet, edevat ve tezgâhlar alınmış, Mermi Fabrikasında bulunan eksik tezgâhlarla, büyük press yenilenmiş, Top Fabrikası için gerekli olan bazı tezgâhlar sipariş edilmiştir. Bkz. 1327 Senesi Muvazene-i Umumiye Layihası İmalat-ı Harbiye Masraf Bütçesi, s. 15.

³¹ MMZC, Devre: 1, İçtima senesi: 3, Birleşim: 65, Cilt: 4, 12 Mart 1327 (25 Mart 1911), s. 317.

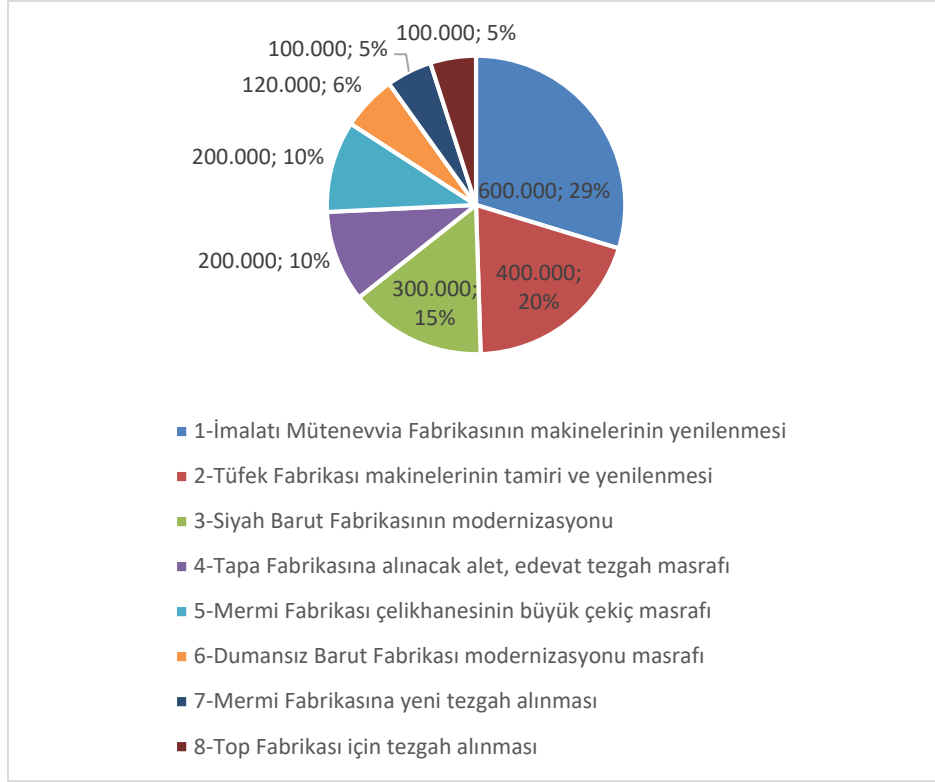
³² Sadrazâm ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü, Arba Yayınları, İstanbul 1988, 31.

³³ Sadrazâm ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü, 100. Burada bahsedilen üretim, 1911 yılında Meclis-i Mebusan tarafından kararlaştırılan Martinilerin Mauser tüfeğine tahvili işlemi olmalıdır.

³⁴ Sadrazâm ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü, s. 183.

³⁵ 1327 Senesi Muvazene-i Umumiye Layihası İmalat-ı Harbiye Masraf Bütçesi, s. 16.

Grafik 1. Fabrikaların Modernizasyonu İçin Ayrılan Tahsisat (1911).

3. Tüfek Fabrikasında Hırsızlık Hadisesi

1 Haziran 1913 tarihinde Tüfek Fabrikasında hırsızlık hadisesi ortaya çıkarılmıştır. Hırsızlık şebekesi içinde İmalat-ı Harbiye memurları da bulunmaktaydı. Bu memurlar; Tophane kâtiplerinden Hasan, Emin, Ragıp Efendiler, Mülazım Cemil Efendi, İnzibat Askeri Memuru Ruhi Efendi, Postabaşı Ayıntaplı Mehmet idi.³⁶ Said, Ali, diğer Ali, Yusuf, Osman namındaki hırsızlar ise şebekenin dışarıdan mensuplarıydı. Şebekenin dış mensuplarından sadece Ali yakalanabilmişti. Diğerlerinin yakalanması için çalışmalar başlatılmıştı.³⁷ Tüfekhane memurları 2 Haziran 1913 tarihinde Divan-ı Harb'e teslim edilmek üzere Polis Müdüriyetine teslim edilmişlerdi.

2 Haziran 1913 tarihinde Mahmud Şevket Paşa günlüğünde şunları kaydetmişti:

“Tophaneyi teftiş ettim. Tüfek fabrikası Müdürü Mahmud Efendi’yi çağırdım. Bu fabrikada 10.000 altın kıymetinde hırsızlık olmuştu. Akşam işçiler işten çıkarken üstleri aranıyordu. Fakat memurların aranması usulden değildi. Bazı memurlar her gün muntazaman kıymetli makine parçalarını ceplerine sokup, çıkmayı adet itihaz etmişler. Bu vaka, gazetelere de geçmişti. Hırsızlığın bir buçuk seneden beri devam ettiği sanılıyordu. Kaçırılan parçalar, Martini tüfeklerinin en zor imal edilebilen, mekanizma kapaklarıymış. Bunları Kürtler ve Lazlar alıyor, tüfek imalinde kullanıyorlarmış. Üç kâtip hırsızlıklarını itiraf etmişler.”³⁸

³⁶ Tanin, 20 Mayıs 1329, Numara: 1619 (2 Haziran 1913) s. 3.

³⁷ Tanin, 19 Mayıs 1329 Numara: 1618 (1 Haziran 1913) s. 4.

³⁸ Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü, s. 180.

Memurların mahkemeleri 1914 senesi Aralık ayına kadar devam etmiştir. Fabrikalardan revolver, mekanizma ve namluları dışarıya çıkararak sattıkları tespit edilen İmalat-ı Harbiye Tüfek Fabrikası sorgucu postabaşı olan Konyalı Mehmet bin Ahmet Şark Kumpanyasının kuruluşunda yer almasından dolayı Mülkiye Ceza Kanunnamesinin 82. Maddesine göre yargılanarak sekiz, Fabrika Ambar kâtibi Emin Efendi'nin altı, Tüfek Fabrikası kâtiplerinden Hasan ve Ragıp ile İmalat-ı Harbiye yoklamacılarından Ruhi'ye beşer sene müddetle kalebent cezası verilmiştir. Fabrikadan çaldıkları 100 adet mekanizma bedeli iki katı olarak kendilerinden tahsil edilmesine, bu kişilerin memuriyetten men edilmelerine ve idarede eksikliği görülen İmalat-ı Harbiye İdare Memuru Alay Kâtibi Hacı Mehmet Efendi'nin Askeri Tekaüt ve İstifa Kanununun 2. Maddesine uygun olarak emekli edilmesine karar verilmiştir.³⁹

4. Birinci Dünya Savaşı Yıllarında İmalat

Birinci Dünya Savaşının başlangıcında müttefik Almanya'nın, Osmanlı Devleti'ne yardım göndermesi mümkün olamamıştır. Nitekim bu dönemde Berlin'i İstanbul'a bağlayan demiryolu Macaristan'ın güney sınırından geçerek ya Sırbistan-Bulgaristan üzerinden ya da Romanya-Bulgaristan üzerinden İstanbul'a bağlanmaktaydı. Çanakkale Savaşı sırasında Bulgaristan ve Romanya tarafsız, Sırbistan ise İttifak Devletleri arasında savaşıyordu. Almanya'nın tüm diplomatik çabalarına rağmen Romanya kendi toprakları üzerinden savaş malzemesi nakline izin vermemiştir. Bu durumda geriye tek bir yol kalmıştır o da Sırbistan ordusunun mağlup edilerek nakliye yolunun açılmasıydı. Ancak Avusturya-Macaristan orduları Sırbistan ordularını yenecek güçte değildi. Müttefik devletlerden Osmanlı Devleti'ne yapılan ilk yardım 1915 yılının Kasım ayında Sırbistan'ın mağlup edilmesiyle başlamıştır. Berlin-İstanbul hattının açılmasıyla, Kasım ayının başından itibaren silah ve cephane yüklü ilk gemiler Tuna üzerinden yola çıkmaya başladılar. 15 Kasım 1915'te 24 cm çapındaki motorlu bir Avusturya bataryası Çanakkale'ye ulaşmıştır. Berlin'den Savaş malzemesi yüklü ilk tren ise ancak 7 Ocak 1916 tarihinde İstanbul'a hareket etmiştir.⁴⁰ İmalat-ı Harbiye İdaresi Almanya'nın askeri yardımda bulunamadığı bir dönemde Çanakkale savaşlarında ordu ihtiyaçlarını karşılamayı başarmıştır. Bu başarıdan dolayı Meclis-i Mebusan'da vekiller fabrika çalışanlarına teşekkür etmişlerdir.⁴¹ İmalat-ı Harbiye Fabrikalarının tarihinde en yoğun faaliyetler bu dönemde olmuştur. Olağan şartlarda fabrikaların 3-4 bin arasında değişen

---

³⁹ BOA, HB. 164/1333 S-028, 26 Aralık 1914.

⁴⁰ Mustafa Çolak, "Çanakkale Savaşı'nda Yalnız Bırakılan Bir Müttefik: Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Yardım Çabaları" *Türkler Ansiklopedisi*, XIII, Ankara 2002, 381-382.; Veli Yılmaz, *1'nci Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımları*, Cem Ofset Matbaacılık Sanayii A. Ş. İstanbul 1993, s. 79. Topçu mühimmatında kullanılan dinamit Almanya'dan gelmekteydi. Almanya'dan gelen dinamit sandıklarından sekizi denize düşmüştür. Dalgıçlar tarafından çıkarılan bu sandıklar Hasköy'deki ambara yerleştirilmiştir. Dinamit islanınca belli bir süre sonra ısınarak patlama özelliğine sahiptir. Islanan bu sandıkların yarattığı tehlikeyi Miralay Mehmet Ali Bey bir raporla Harbiye Dairesine bildirmiştir. Harbiye Dairesi Reisi iki gün sonra bu raporu okumaktayken beş bin kilo dinamit patlamıştır. Ahmet Kemal Üçok, *Görüp İşittiklerim*, Ali Birinci (Ed.) Okuyan Adam Yayınları, Ankara 2002, s. 348-349. Eyüp Durukan, patlayan dinamitlerin hikâyesini Baruthane Memuru Azmi Bey'den dinleyerek şu şekilde anlatmaktadır: "Almanya'dan gelen dinamitlerden 500 sandık Çanakkale'ye gönderilmek isteniyordu. Bunun için bir yelkenli gemi tutulmuştu. Geminin sahibi yelkenlinin tamire ihtiyacı olduğunu bildirmişse de gemiye 500 sandık dinamit yerleştirilmiştir. Gemi hareket edince su almaya başlayarak bir kısım dinamit islanmıştır. Aziz Bey bunların imha edilmesi gerektiğini bildirirse de imha edilmemiş ve 12.000 kg dinamit infilak etmiştir. Bkz. Eyüp Durukan, *Günlüklerde Bir Ömür-III; Çanakkale'den Mondros'a (1915-1918)*, s. 101.

⁴¹ MMZC, Devre: 3, İçtima senesi: 4, Birleşim: 56, Cilt: 2, 25 Şubat 1334 (25 Şubat 1918) s. 494-497; Yılmaz, s. 79.

personelline ek olarak; asker, kadın ve sivil imalathane çalışanlarıyla birlikte çalışanların sayısı 10 bini geçmiştir.⁴²

Harbiye Dairesine bağlı fabrikalar, ayda 6 milyon piyade mermisi yapacak kapasitede olup tüm ihtiyacı karşılayabilmekteydi. Ancak ulaşım araçlarının ve hammaddenin sağlanması sorunu vardı.⁴³ 1914 yılının Mart ayında yeni fabrikaların kurulması için girişimde bulunulmuştur.⁴⁴

Gelişmiş bir ekonomiye sahip Almanya'nın ekonomi ve endüstri alanında az gelişmiş olan Osmanlı Devleti'ni para ve malzemece desteklemesi zorunluydu. 1916 yılında bol miktarda Alman malı harp malzemesi krediyile İstanbul'a gönderilmiştir. İstanbul'dan da Berlin'e 280 vagon buğday, 50 vagon maden cevheri, 13 ton tereyağı, zeytinyağı ve kurutulmuş balık gönderilmiştir.⁴⁵

1916 yılında Alman yardımlarının gelmeye başlamasıyla birlikte ihtiyaçların karşılanmasında kısmen rahatlanma yaşanmıştır. İmalat-ı Harbiye Fabrikaları üretimin yanında tamirat işlerine yer vermeye başlamışlardır. Bu yıllarda fabrikaların temel sorunu yeterli mütehasşısın bulunmaması ve otomatik tezgâhlara sahip olunamamasıydı. Teknolojik gerilik yüzünden fabrikalarda istenilen üretim gerçekleşmiyordu. Ancak buna rağmen 1914, 1915 istatistiklerine göre %18 ile %30 arasında Avrupa'dan yapılan siparişlerden daha düşük fiyata üretim gerçekleşmiştir.⁴⁶ Birinci Dünya Savaşı yıllarında İmalat-ı Harbiye Fabrikalarında yapılan üretimde Alman uzmanların önemli bir rolü olmuştur. 1916 yılının Ağustos ayında Alman uzman Binbaşı Hommel düşman tayyarelerine karşı kullanmak üzere bir silah geliştirmiştir.⁴⁷

İmalat-ı Harbiye Fabrikaları Avrupa fabrikaları gibi son teknolojiye işletilen fabrikalar değildi. İmalatın faydalı olabilmesi için, makinaların yeni olması gerekiyordu. İmalat-ı Harbiye Müdürü Necmeddin Bey 1918 yılında Meclis-i Mebusan'da yapmış olduğu konuşmada fabrikaların durumuyla ilgili şu bilgileri vermektedir: 1895 yılında mektepten mezun olup Zeytinburnu Fabrikalarına tayin edilen Necmeddin Bey, "Zeytinburnu Fabrikalarının birçok makinasının Halil Paşa zamanından (1860-70) kaldığını bildirerek 1914 yılında kendisi genel müdür olduğu zaman fabrikaları neredeyse aynı vaziyette bulunduğunu" bildirmiştir. Eski makinalara sahip fabrikalardan büyük işler beklemenin elbette ki mümkün olamayacağını mebuslara anlatmıştır.

Necmeddin Bey, fabrikalarda yapılması gereken icraatları bir örnek vererek açıklamıştır. "Fişek Fabrikası Avrupa fabrikaları gibi son teknolojiye sahip olmamasına rağmen en muntazam işleyen fabrikalardan birisiydi. Burada bulunan tezgâhlar 1906 tarihinde alınmıştı. Avrupa fabrikalarında şarjör imal eden fabrikalarda gerekli levhalar tezgâha verildiği zaman üzerinde dört imalat işlemi yapılarak sonunda mükemmel olarak şarjörleri tamamlayan tezgâhlar bulunmaktadır. Bunlar İmalat-ı Harbiye Fabrikalarında bulunmamaktaydı. İmalat-ı

⁴² Ersoy Zengin, *Tophane-i Amire'den İmalat-ı Harbiye'ye Osmanlı Devleti'nde Harp Sanayii (1861-1923)*, s. 391-392.

⁴³ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 135.

⁴⁴ Eyüp Durukan, *Günlüklerde Bir Ömür-II, Sofya Esaretinden Çanakkale Zaferine (1913-1915)*, (Haz. Murat Uluğtekin), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 293.

⁴⁵ Wallach, Jehude L., *Bir Askeri Yardımın Anatomisi Türkiye Prusya Askeri Heyetleri 1835-1919*, Fahri Çeliker (Çev.), Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1985, s. 186.

⁴⁶ MMZC, *Devre: 3, İçtima senesi: 4, Birleşim: 56, Cilt: 2, 25 Şubat 1334 (25 Şubat 1918)*, s. 494-497.

⁴⁷ Eyüp Durukan, *Günlüklerde Bir Ömür-III; Çanakkale'den Mondros'a (1915-1918)*, s. 196.

Harbiye Fabrikalardan beklenen faydanın sağlanabilmesi için Avrupa fabrikaları gibi modernize edilmesi gerekmektedir.

Necmettin Bey maliyet muhasebesinin istihdam olunan memurların maaşı, amelenin yevmiyesi ve malzemenin fiyatıyla tespit edildiğini belirtmiştir. Bu üç esasa göre fiyat cetvelleri oluşturularak fiyatlar buna göre tayin edilmekteydi. Bunun için bu üç unsorda yapılacak ıslahatla fiyatlar yani maliyet düşürülebilecekti. Birincisi ne kadar az memur kullanılırsa üretim de o kadar ucuz çıkacaktı. Malzemede çok indirim yapılamazdı. Fabrikalarda Avrupa derecesinde müteahhıs memur bulunmamaktaydı. Avrupa’da her kısımda ihtisas sahipleri görev yapmaktaydı. Osmanlı Devleti’nde o derecede ihtisas sahibi olmadığından bir memura çeşitli işler verilmekteydi. Onun için az memurla çok iş gördürülmekteydi. Bunun için memurun sayısını azaltmak da mümkün değildi. Fiyat tespitinde işçi miktarını azaltma meselesi ise ancak fabrikalarda otomatik makineler ve tezgâhların alınmasıyla sağlanabilirdi. İşçinin azalmasıyla maliyet bir derece azaltılabilirdi. Amerika’da otomatik tezgâhların bulunduğunu, otomatik tezgâhlarla işçi miktarının azalabileceğini bildirmekteydi. İhtisas sahibi memurların azlığından dolayı Esliha Müfettişliği kurularak Alman uzmanlardan istifade yoluna gidilmiştir.⁴⁸

4.1. Zeytinburnu Fabrikalar Grubunda İmalat

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Zeytinburnu Mühimmat Fabrikasında günde 300 adet 7,5 cm’lik dağ ve sahra mermisi yapılabilmekteydi.⁴⁹ 1914 yılında Birinci Kolordu, Süvari Birinci Alayı için 60 adet mızrak Zeytinburnu Fabrikalarında tamir edilmiştir.⁵⁰ Harp yıllarında Fişek Fabrikaları ve Tapa Fabrikası fünüye imalatıyla meşgul olmuştur. Fünüye imalatına *Fen Şubesi Esliha-yı Sakile ve Mühimmatı Kısmı* bakmaktaydı. Harbiye Dairesi, 5 Aralık 1915 tarihinde 15.000 adet eğri fünüye borusu siparişi vermiştir. Fünüye boruları fabrikalarda silahlara uygun olarak işlemlerden geçtikten sonra 24 Ocak 1916 tarihinde 12.050 adedi teslim edilmiştir. Harbiye Dairesi, 28 Ocak 1917 tarihinde 25.000 adet daha eğri fünüye siparişi vermiştir. Şubat ayı ortalarına kadar 19.850 adet fünüye teslim edilmiş ve bu tarihten Mart sonlarına kadar kömür madeni yokluğundan imalat durdurulmuştur. Nisan ayında yeniden imalata başlanarak 5.000 adet daha fünüye yapılarak siparişin büyük bir kısmı tamamlanmıştır.⁵¹

1916 yılında Zeytinburnu Fişek Fabrikasında Ruslardan ganimet olarak ele geçirilen silahlar için fişek üretilmekteydi. Ancak fabrikaların Rus fişeklerinden çok sivri kurşunlu Mauser fişeği üretmesi gerekmektedir. Bunun için Almanya’dan Rus fişeği talep edilmiştir.⁵² Rus fişekleri siparişinin Türkiye’ye getirilmesinden Piyer Paşa sorumluydu. 20 milyon Rus fişeği ve daha sonradan ilave edilen 486.000 fişek her gün bir vagon kullanılarak 4 hafta boyunca azar azar gönderilecekti. Nisan ortalarından itibaren daha büyük miktarda sevkiyat yapılması planlanmaktaydı.⁵³ İmalat-ı Harbiye Fabrikaları zaman zaman silah ve mühimmat dışındaki harp gereçlerini de imal etmekteydi. 1916 yılında peksimet torbaları için Zeytinburnu

---

⁴⁸ Esliha müfettişliğinin kadrosu Harbiye Nezareti bütçesinden karşılanmaktaydı. *MMZC, Devre: 3, İçtima senesi: 4, Birleşim: 56, Cilt: 2, 25 Şubat 1334 (25 Şubat 1918), 494-497.*

⁴⁹ Eyüp, Durukan, *Askeri Fabrikalar Tarihçesi*, Askeri Fabrikalar Basımevi, Ankara 1940, s. 87.

⁵⁰ *Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı (ATASE), Birinci Dünya Harbi (BDH), 2125/63/002, 10 Mayıs 1914.*

⁵¹ *ATASE, BDH, 2120/41/008/34, 9 Nisan 1332 (22 Nisan 1916).*

⁵² *ATASE, BDH, 2120/42/001/012, 20 Mart 1332 (2 Nisan 1916).*

⁵³ *ATASE, BDH, 2120/42/001/013, 14 Mart 1332 (27 Mart 1916).*

Fabrikalarında 138.000 adet çengel üretilmiştir. Bu imalat yeterli olmadığından 400.000 adet çengel daha Avrupa'dan sipariş verilmiştir.⁵⁴

4.2. Karaağaç Fabrikasında Tapa ve Hartuç İmalatı

1916 yılında Karaağaç fabrikasında aksam muayenehanesi genişlemiş, master imalathanesi oluşturulmuş, ecza tahlil ve işleme mahalleri inşa edilmiştir. Tapalarda kullanılan barutu ve hammaddenin tecrübelerini yapmak için fabrika içinde hikmet (fizik) ve kimyahaneye tesis edilmiştir. Bu tarihte fabrika uzun menzilli toplara mahsus 42 saniyeli şarapnel tapası, 1916 modeli ve gayet kullanışlı 5 saniyeli el humbara tapası, 20 saniyeli bomba tapası imalatına başlamıştır. 1917 yılında tapa, fünye, işaret fişeği imalatını arttırabilmek için Almanya'dan 100'den fazla tezgâh getirilmiştir. Fabrika genişlemiş 13 imalat şubesine ayrılmıştır.⁵⁵ Harp sırasında imalatı arttırabilmek için Kalafat yerindeki dökümhanelerden faydalanılmıştır. Kalafat yerinde dökülen tapa parçaları işlenmek ve birleştirilmek üzere Tapa Fabrikasına getirilmekteydi. Böylece saniyeli, müsademeli tapa ve vidalı kapsül imalatı artırılmıştır.⁵⁶

Tapa Fabrikası günde 100 adet müsademeli, 220 adet ihtiraklı tapa, 200 adet vidalı kapsül ve 300 adet fünye yapabilecek güçteydi.⁵⁷ 1916 yılında ordularda kullanılmakta olan *şedid halkalı* ve emniyet yaylı *zı'f (çift) tesirli* tapa sisteminde müsademe faalinin temininde müşkülât yaşanmaktaydı. Halka sisteminin değişmesi gerekmele birlikte harbin getirmiş olduğu zorluklardan dolayı bu gerçekleşmemiştir. Ayrıca çift tesirli tapa o güne kadar yalnızca şarapnelde kullanılmıştı. Kısa süre sonra bu tapaların danelerde kullanılması düşünülmüştür. Bunun için namlu dahilinde daha emniyetli bir tapa imali gerekmekteydi. Bunun yanında harp esnasında bir tapa sisteminden diğer bir sisteme geçmenin tehlikeli olabileceği hatırlatılmaktaydı.⁵⁸

İmalat-ı Harbiye Fen Müdüriyet-i Umumiyesi 02 Ağustos 1917 tarihinde Karaağaç Tapa Fabrikasında bulunan seri ateşli toplara ait makarna barutunun kullanıldığı 1,92 kiloluk madeni hartuçların atış tecrübesini yapmıştır. Tecrübe sonucunda hartuçların gerçek hızlarına ulaşabilmesi için Almanya'dan yeni gelmiş olan madeni hartuçların kullanılması gerekeceği bildirilerek hartuçların Bakırköy baruthanesine gönderilmesi istenmiştir.⁵⁹

2 Eylül 1917 tarihinde namlusu kesilmiş Yunan topları için 64 adet hartucun imal edilerek Karaağaç mühimmat deposuna gönderilmesi istenmiştir.⁶⁰ Tapa Fabrikası işaret fişeklerini imal etmekteydi. 25.000 adet kırmızı ve 1.400 adet yeşil işaret fişeğinin muayeneleri yapılmış ve işaret fişeklerinin istenilen kalitede olduğu görülmüştü.⁶¹ 1917 yılında Tapa Fabrikası 5. Ağır Topçu şubesi için kapak, yafta, halka gibi malzemeleri üretmiştir.⁶²

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti müttefiki olan Bulgaristan'la yakın ilişkiler kurmuştur. İmalat-ı Harbiye İdaresi, Sofya'da bulunan Fabrikatör Ganpo Bodafeski'ye işaret fişeği yapması için sipariş vermiştir. Bulgaristan'da yapılacak olan işaret fişekleri için 600 kilogram klorat dö potas gerekmekteydi. İmalat-ı Harbiye İdaresi gerekli olan klorat dö

⁵⁴ ATASE, BDH, 2125/63/002/68, 17 Mayıs 1332, (30 Mayıs 1916).

⁵⁵ Askeri Fabrikaları Mamulat ve Masnuatı-İmalat-ı Harbiye Fabrikaları, s. 40-41.

⁵⁶ Durukan, Askeri Fabrikalar Tarihçesi, s. 43.

⁵⁷ Durukan, Askeri Fabrikalar Tarihçesi, s. 89.

⁵⁸ ATASE, BDH, 2136/19/001/004, 20 Nisan 1332 (3 Mayıs 1916).

⁵⁹ ATASE, BDH, 2363/112/001/09, 1917.

⁶⁰ Bahsedilen toplar 1897 Yunan Harbinden ele geçirilmiş olmalıdır. ATASE, BDH, 2363/112/001/16, 2 Eylül 1917.

⁶¹ ATASE, BDH, 2363/112/005/10, 15 Ağustos 1333 (15 Ağustos 1917).

⁶² ATASE, BDH, 1480/65/008/001, 1917.

potas'ı Meclis-i Vükela kararıyla göndermiştir.⁶³ İşaret fişekleri Kırkağaç Fabrikalarında imal edebilmektedir. Ancak top ve tüfek mühimmatının imali gibi daha acil işlerin önceliği bulunmaktadır.

4.3. 1916-1917 yıllarında Fabrikalarda Yapılan Günlük İmalat

1911 yılında Tüfek Fabrikası muaddel (değiştirilmiş) Martini tüfeği imalatına göre ayarlanmıştı. 1915 yılı Nisan ayında muaddel Mauser tüfeği imalatının yapılabilmesi için bina ve tezgâhlarda tadilat yapılmıştır. Aynı zamanda Avrupa'dan tezgâh siparişleri verilmiştir. Bu sebeple imalatta bir müddet aksama olmuştur. Bu tezgâhların bir kısmı muaddel Martini yedek parçası yapabilmektedir. Bazı tezgâhlar ise kullanılamayacak durumdaydı. Adi ve makineli tüfeklere kasatura ve süngü imali için bazı tezgâhlarda tadilat yapılması gerekiyordu. Muaddel Mauser aksamına göre icra kılınmakta olan fabrika tadilatı ile tahvilatı uzun bir zamana ihtiyaç duymaktaydı.⁶⁴

1909 yılına kadar tutulan imalat cetvelleri fabrikalara göre tasnif edilmekteydi. Bu tarihten sonra hafif silahlar ve mühimmatı ayrı, ağır silahlar ve mühimmatı ayrı olarak tutulmuştur. 10 Ocak 1916 tarihinde İmalat Şubesi Ešliha-yı Hafife kısmının tutmuş olduğu imalat cetvelinin ikinci piyade şubesine ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu cetvele göre Tüfek Fabrikası, Zeytinburnu Fişek Fabrikası, Malzeme-i Mütenevvia Fabrikası ve Dökümhanenin bir günde yapmış oldukları imalat aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir.⁶⁵

Tablo 2. Tüfek Fabrikasının Günlük İmalatı (1916).

Cins		Sipariş Kaynağı
Snider süngüsü tamiri	1.135	Maçka namına
Süngü kılıfı imali	865	Maçka namına
Süngü kılıfı tamiri	270	Maçka namına

1915 yılında Fişek Fabrikalarında günde 102.000 sivri kurşunlu Mauser fişegi üretilebilmektedir. Bu üretime ek olarak ihtiyaç duyulduğu zaman 240.000 temizleme fişegi imal edilebilmektedir.⁶⁶

Tablo 3. Zeytinburnu Fişek Fabrikasının Günlük İmalatı (1916).

Cins	Adet
Küçük çaplı beyaz kurşunlu Mauser muharebe fişegi	102.000
Snider fişegi	48.000
Sivri kurşunlu tathir fişegi	102.000
92 modeli kapsül	50.000

Tablo 4. Malzeme-i Mütenevvia Fabrikasının Günlük İmalatı (1916).

Cins	Adet	Sipariş Kaynağı
Yeni numune demir saplı kasatura	440	Maçka namına
Mauser kasaturası	77	Maçka namına

⁶³ BOA, MV, 212/6, 10 Eylül 1916.

⁶⁴ ATASE, BDH, 2120.42.001.098, (tarihsiz).

⁶⁵ ATASE, BDH, 2130.80.001.008, 30 Kanunievvel 1331, (12 Ocak 1916).

⁶⁶ ATASE, BDH, 2125.63.002.06 (tarihsiz).

Tablo 5. Dökümhane Şubesinin Günlük İmalatı (1916).

Cins	Adet	Sipariş Kaynağı
El zımparası	8.310	Gülhane cephane ambarı namına

1914 senesinde Barut Fabrikalarına yeni bir İspirto Fabrikası eklenmiştir. 1915 yılında 550 volt ve 318 amperlik bir dinamo ve lokomobil kurulmuştur. Barut Fabrikasındaki imalathaneler şunlardı; siyah barut imalathanesi, pamuk kollodyum imalathaneleri, hamızı kibrit, hamızı azot ve tuz ruhu imalathaneleri, ispirto, eter sülfirik imalathaneleri ve ispirto tasfiyehanesi bulunmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Barut Fabrikalarında her cins top ve tüfeklere ait dumansız barut, av barutu, manevra barutu ve hımbrit denilen emniyetli patlayıcı madde üretilmiştir.⁶⁷

Tablo 6. Barut Fabrikalarının Haftalık İmalatı.⁶⁸

Pamuk barutu		Tüfek Barutu
Safi imalat	Eksik imalat	Eksik imalat
Kilo	Kilo	Kilo
1.920	1.968	1750 2x48 de yaprak

Tablo 7. Asit Fabrikasının Haftalık İmalatı.

Zaç yağı	Tuz ruhu	Sülkin
Kilo (mükessif)	Kilo	Kilo
10.000	1.000	3

4.4. Topçu Mühimmatı Sıkıntısı

Çanakkale savaşlarında kullanılan toplar İngiliz toplarına göre eski modeldi ve top mühimmatı temininde sıkıntı çekilmekteydi. Son sistem bir kale topunun menzili 50 bin metre olduğu halde Çanakkale'de kullanılan toplarınki 9.500 metreydi.⁶⁹ Uzun menzilli ve ağır top hemen hemen yok gibiydi. Daha savaş başlamadan Mart 1914'te sahra ve cebel (dağ) topçu

⁶⁷ Barut Fabrikasında ser memur olarak Vahyi Paşa'dan sonra Miralay Lütfi, Sabri, Kaymakam Hakkı Beyler ve Müdür olarak da Mehmet Ali Bey bulunmuşlardır. Fen memuru olarak Kaymakam Hakkı, Kolağası Edhem, Mehmet Ali ve Şevki Beyler görev yapmışlardır Mütareke yıllarında ise fabrika müdürlüğünü Binbaşı Şevki Fen Müdürlüğünü ise Kimyager Doktor ve Mühendis Binbaşı Azmi Bey yapmıştır. Bkz. *Askeri Fabrikaları Mamulat ve Masnuatı-İmalat-ı Harbiye Fabrikaları*, s. 38.

⁶⁸ ATASE, BDH, 2366.127.001, 3 Kanunisani 1332 (16 Ocak 1917). Birinci Dünya Savaşı'nda zehirli gazlar bir silah olarak kullanılmaya başlamıştır. Eskiden beri savaşlarda gazların kullanıldığı bilinmektedir. Düşmanı boğmak için zift, kükürt, kömür, samandan çıkan boğucu gazlar kullanılmıştır. İstanbul Araplar tarafından kuşatıldığında "yunan ateşi" denilen yakıcı ve boğucu maddeler kullanılmıştır. Osmanlı ordusu Viyana'yı kuşatmaya giderken o dönemin bilim adamlarından Leiniz ve Glauber'in Türklere karşı kullanmak üzere zehirli gazlar üzerinde çalıştıkları bilinmektedir. Çinli korsanlar eskiden beri yere atıldığı zaman pis bir koku yayan bombalar kullanmaktaydılar. Sivastapol muhasarasında İngilizler tarafından bir kükürt dumanı taarruzu düşünülmüş, meşhur kimyager Michael Faraday'dan yardım istenmiştir. Bütün bunlar kısmi birer proje olarak kalmış ya da kısmen tatbik olunmuştur. Ancak Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Almanya, Fransa, İngiltere ve Amerika düşmanlarını öldürmek için zehirli madde üretmişlerdir. Böylece yüzlerce zehirli madde ortaya çıkmıştır. Ancak 10-15 tane madde kullanılmıştır. Bunlar; Klor ve türleri, arsenikli zehirler, kükürt ve klorlu zehirler, siyanidrik asitlerdir. Bkz. Nuri Refet, *Muharebe Gazleri*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931, s. 1-2.

⁶⁹ Üçok, s. 157.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE (1908-1918) İMALAT-I HARBİYE FABRİKALARINDA SİLAH VE MÜHİMMAT ÜRETİMİ

mühimmatında sıkıntı olduğu tespit edilmiştir. Bu ihtiyaç doğrultusunda Almanya'daki Mannesmann ve Monliyos fabrikalarıyla mukavele yapılmıştır. Yapılan mukavelenameye göre verilecek ücretin %12,5'i olan 128.964 Osmanlı lirasının hemen ödenmesi istenmekteydi.⁷⁰

Çanakkale cephesinde görev yapmış Liman von Sanders levazım sıkıntısını şu şekilde anlatmaktadır;

"5. Ordu için cephanе durumu bir mesele oluşturuyordu. Piyade cephanesi yeterli miktarda vardı. Fakat topçu cephanesi en baştan beri gayet az sayıdaydı. Bu sıralarda İstanbul'da topçu cephanesi yapacak fabrika bulunmadığından ve aradaki tarafsız devletler Almanya'dan cephanе nakline müsaade etmediğinden Osmanlı bataryaları ta savaşı́n başından beri cephaneyi idareli kullanmak mecburiyetinde kalıyorlardı. Türkler için mevcut olan diğеr bütün zorluklar da ilave edilerek hesap edilince, alabildiğine bol mühimmat ve cephaneye sahip düşmana karşı, Türklerin mühimmat eksikliğinin nasıl bir zorluk ortaya koyduğu açıkça görülür. İlkbaharda Alman Deniz Albayı Piepen'in idaresi altında İstanbul'da top cephanesi fabrikası kuruldu. Fakat bu yardım da yine sınırlıydı. Çünkü ne mühimmat imali için mevcut olan malzeme ne de makineler istenilen ölçüdeydi."⁷¹

Aslında İmalat-ı Harbiye Fabrikalarında top mühimmatı yeterli seviyede üretilmekteydi. Ancak üretilen mühimmat son sistem toplar için değildi.⁷² Zaman zaman müttefik devletlerin silah uzman ve mühendisleri İmalat-ı Harbiye Fabrikalarını ziyaret etmekteydiler. Bu ziyaretlerin muhtemel sebeplerinden birisi de imal edilemeyen bu mühimmat olmalıdır. 1915 yılının Mayıs ayında Avusturya silah fabrikalarında çalışan beş mühendis İmalat-ı Harbiye Fabrikalarında incelemede bulunmuşlardı. Bu mühendislere yapmış oldukları çalışmalardan dolayı birer kıta sanayi madalyası verilmiştir.⁷³ 1916 yılının Ocak ayından itibaren topçu mühimmatı için fabrika kurulması çalışmalarına başlanmıştır. Tesis edilmesi düşünülen fabrika için oluşturulan şartnameler tercüme edilerek Almanya'daki silah şirketlerine verilmiştir.⁷⁴ Anlaşıldığı kadarıyla bu tesis kurulamamıştır.

18 Mart 1915'te İtilaf Devletleri Çanakkale Boğazını zorlamışlar ancak üç zırhlısını kaybederek geri çekilmek zorunda kalmışlardı. O gün savaş kazanılmıştı ancak 35,5 santimetrelik en ağır topların mermisi-altı top için- top başına beş taneye düşecek kadar azalmıştı. Zırh delici danelerden ise onar atım kalmıştı. Bu mühimmatın Türkiye'de üretilmediği anlaşılmaktadır. Şiddetle ihtiyaç duyulan bu mühimmatın askeri fabrikalarda yapılması düşünülmüştür. O tarihte bu cins mermiden günde bir adet yapılabileceği anlaşılmış ve Yüzbaşı Nuri Bey danelerin ölçüsünü almak üzere Çanakkale'ye gitmiştir. Fakat harp bitinceye kadar mermi imali mümkün olamamıştır.⁷⁵ 15 santimlik ve daha küçük mermilerden

⁷⁰ BOA, MV, 200/94, 14 Mart 1914.

⁷¹ Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s. 100-101.

⁷² Örneğin 19 Mart 1908 tarihli Tophane Fabrikalarında üretilen top mühimmatına bakıldığında üretimin azımsanmayacak derecede olduğu görülür. 1.200 kıyye dumansız top barutu, 966 kıyye pamuk barutu, 180 adet 7,5 santimetrelik çelik şarapnel kovani, 13 adet 8,7 santimetrelik bakır tekerlek başlığı, 1.150 adet 7,5 santimetrelik şallı hartuç, 2 adet 8,7 santimetrelik gaz halkası, 500 müsademeli dane tapası. BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı*, (Y. MTV), 307/98, 6 Mart 1324 (19 Mart 1908).

⁷³ Fabrikaya gelen mühendisler Skoda Fabrikaları ve Nobel Dinamit Fabrikalarının en yüksek dereceli memurlarıdır. Bkz. BOA, *İrade Taltifat*, (İ. TAL) 501/1333B-002, 16 Mayıs 1915. Osmanlı Devleti'nde sanayi madalyası sanayide ilerleme sağlayanlara padişah tarafından ihsan olarak verilmekteydi. Bu madalya iki tür olup birincisi altın ikincisi ise gümüşlendi. Madalyanın bir yüzünde Osmanlı arması mevcut olup diğеr yüzünde ise sahibinin ismi kazanmaktaydı. Bkz. Ahmet Muhtar, *Osmanlı Topçuları*, Ahmet Köç (Haz.) İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 145-146.

⁷⁴ ATASE, BDH, 2135.13.001.133, 17 Kanunisanı 1331 (30 Ocak 1916).

⁷⁵ Üçok, s. 346-347.

bol miktarda imal edilebilmiştir. Şavnhold isimli Alman dokuz santimetreden 22 santimetrelığe kadar bomba topu yapmıştır. Bunlar için gerekli olan patlayıcı madde ise Azmi Bey'in⁷⁶ icat ettiği "*Bombit*" den ibaret iken sonraları Almanya'dan yeterli miktarda dinamit gelmeye başlamıştır.⁷⁷

4.5. Sivil İmalathaneler (Karlotti, İstinye, Şişli, Galata, Kalafatyeri ve Perşembe Pazarı Dökümhaneleri)

İmalat-ı Harbiye Fabrikalarından başka, Tersane dökümhanesi, Kılıç Ali Paşa Camisinin arkasındaki Karlotti, Şişli'de Dapey ve İstinye imalathanelerinde dökülen mermi taslakları Şişli Tramvay Tamirhanesi ile Tersanenin eski ve yeni tamirhanelerinde torna edilip, Zeytinburnu Fabrikalarında noksanları ikmal edildikten sonra cepheye gönderilmekteydi. Birinci Dünya Savaşı'nda kullanılan bombalar kısmen İstanbul'daki bu dökümhanelerde kısmen de müteahhidler vasıtasıyla Galata ve Süleymaniye'deki dökümcü esnafına dökürülmekteydi. Tüfekçiyev isimli tüfek ve mühimmat imalatçısından imtiyaz satın alınarak *beyzi*, *armudi*, *müftiç yumurta bombalarından* bol miktarda imal edilmiştir.⁷⁸

Galata'da bulunan Kalafat yeri, Perşembepazarı, Mahmudpaşa'da Pastırmacıyan Hanı ve Mahmudpaşa Halıcılar hanında dökümhane ve imalathaneler çalışmalarını aralıksız sürdürmüştür. Kalafat yerindeki dökümhane ve imalathanelerde Osmanlı Rumları başta olmak üzere Yunanlar, Karadağlılar, Rumenler çalışmıştır. Perşembepazarı'nda ise Ermenilerin işlettikleri dökümhaneler yoğunlukta idi. Bu imalathanelerin hepsi İmalat-ı Harbiye İdaresi hesabına çalışmaktaydı. İmalat-ı Harbiye bu dökümhaneleri ve çalışanlarını kayıt altına alarak yakından takip etmiştir.⁷⁹ Buralarda çalışanların isimleri, doğum tarihleri, tabiiyetleri, ikametgâhları kayıt altına alınmıştı. Bu dökümhane ve imalathanelerle İmalat-ı Harbiye arasında mukavele yapılmaktaydı. Örneğin Yunanlı Ando'nun dökümhanesinde 35.000, Avusturyalı Karito'nun dökümhanesinde 35.000 olmak üzere toplamda 70.000 dökme demir el humbarası mukavelesi imzalanmıştı. Mahmud Paşa'daki Pastırmacıyan Hanındaki

⁷⁶ Cumhuriyet öncesinde kimya alanında altı adet doktora tezi çalışılmıştır. 1. Joseph Zanni (1854-1934) 1876 yılında Heidelberg Üniversitesi, 2. Halil Edhem [Eldem] (1861-1938) Bern Üniversitesi, 3. Mehmed Arif (1865-?) Hale-Wittenberg Üniversitesi, 4. Mustafa Azmi [Sümen] (1881-1949) München Technische Hochschule'de 5. Osman Nuri [Sommer], Berlin Üniversitesi, 6. Avni Refik Kadızade [Bekman] Berlin Üniversitesi. Azmi Bey, Mühendishane-i Berri Hümayûnda eğitimine başlamış 1898'de Topçu Harbiyesine geçmiş, üç yıl sonra seyfar topçu Mülazım-ı saniliğine terfi etmiştir. Mühendishanenin Muallimler Meclisi kararıyla mümtaz sınıfına ayrılmıştır. 1904 senesinde mümtaz topçu yüzbaşı rütbesiyle mezun olmuştur. Hemen ardından Bakırköy Dumansız Barut Fabrikasında görevlendirilmiştir. Baruthanede 8 yıl imalathane memurluğu görevini yaptıktan sonra öğrenimi için Almanya'ya gönderilmiştir. 1911 yaz yarıyılında München Technische Hochschule'nin (Münih Yüksek Teknik Okulu-Münih Sanayi-i Aliyye Mühendis Mektebi) kimya şubesine kabul edildi. 1913 yaz yarıyılında sonunda "Vorprüfung" adı verilen birinci genel sınavı vermiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Eylül 1914'te İstanbul'a dönmüştür. 22 ay Barut Fabrikaları Merkez Kimyahanesinde çalışmıştır. 1916 yılında öğrenimini tamamlamak üzere yeniden Almanya'ya gönderilmiştir. 1916'da kimya dalında mühendislik diploması almıştır. 1917'de doktora kabul edilerek doktor mühendis unvanını almıştır. 1917'de İstanbul'a dönmüştür. 1919'da Barut Fabrikaları fen müdürü olmuştur. Cumhuriyet Döneminde Askeri Fabrikalar Müdüriyeti-i Umumiyesi ser-kimyageri oldu. Bkz. Emre Dölen, "Türkiye'nin İlk Kimya Mühendisi Mustafa Azmi Sümen (1881-1949) ve Doktora Tezi" *Üçüncü Ulusal Kimya Mühendisliği Kongresi Bildiri Kitabı*, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1998, s. 1554-1555.

⁷⁷ Üçok, s. 347.

⁷⁸ Üçok, s. 447-448.

⁷⁹ ATASE, BDH, 2181.2.003, (tarihsiz).

dökümhanelerde 58.000 humbara kapağı, Mahmudpaşa Halıcılar Hanında ise 200.000 fitil başlığı yapılmıştır.⁸⁰

Sivil imalathaneler, İmalat-ı Harbiye Fabrikalarıyla doğrudan bağı olmayan işletmelerdi. Buralarda cephaneye eksiklikleri tamamlandığı gibi orduda kullanılmayan gayrimüslimler bu tür imalathanelere yerleştirilerek gözetim altında tutuluyorlardı. Ancak savaş koşulları gayrimüslimlerin de İmalat-ı Harbiye fabrikalarında görev almalarını gerekli kılmıştır. Nitekim savaşın ilerleyen yıllarında Top Fabrikasında çalışmak üzere kamacı ustalarına ihtiyaç duyulmuştur. Personel işlerine bakan Kuyudat-ı Zatiye Kısmı gerekli olan 40 adet kamacı usta adayını 20 Ekim 1917 tarihinde Harbiye Nezareti Esliha Müfetiş-i Umumiliği Tecrübe ve Muayene Heyetinden talep etmiştir. Ancak sadece 30 kişi gönderilebilmiştir. Müslim kamacı ustası bulmakta sıkıntı çeken Tecrübe ve Muayene Heyeti gayrimüslimlerin eğitime tabi tutularak kamacı ustası olmalarını istemiştir. Bunun için Harbiye Nezaretinin gayrimüslimlerin fabrikalarda istihdamını yasaklayan emrinin kaldırılmasını istemiştir.⁸¹

4.6. Yeni İmalathanelerin Açılması ve Güvenlik Tedbirleri

1915 yılının Ağustos ayında Karlotti isimli fabrika kamulaştırılarak yeni fişek imalathanesi olarak üretimine başlamıştır. Ancak öncelikle çevre güvenliğinin alınması gerekmektedir. Harbiye Nezareti her ne kadar imalathanenin etrafına nöbetçiler görevlendirmiş olsa da fabrika çevresindeki binalarda oturan kişilerin fabrikaya zarar verebilecekleri düşünülmektedir. Harbiye Nezareti tıpkı Tapa Fabrikasında olduğu gibi burada da çevre sakinlerinin başka yerlere tahliye edilmelerini Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden talep etmiştir.⁸² 1917 yılı Kasım ayında Tapa Fabrikasının güvenliği yeniden tehdit edilmiştir. Tapa Fabrikası Müdürü civarda Şahbaz isimli zatın hizmetinde bulunan Ermeni cemaatine mensup Arya ve Ohannes isimli kişilerle Hristaki isimli şahsın hizmetinde bulunan Rum cemaatine mensup Yorgi'nin fabrika için tehlike arz ettiklerini Harbiye Nezaretine bildirmiştir. Harbiye Nezareti ise bu kişilerin buradan uzaklaştırılması için Dâhiliye Nezaretine durumu bildirmiştir.⁸³

Ordulardan malzeme siparişleri geldikçe İmalatı Harbiye Fabrikaları yoğun bir faaliyet içine girmiştir; amele, hammadde, malzeme ve yeni bina ihtiyacı artmıştır. 9 Eylül 1917 tarihinde bina inşası için ordu dairesinden amele istenmiş ve 100 amele gönderilmiştir. İnşaat yapımıyla uğraşan ameleden vefat edenler, hastalananlar, hava değişimi iznine çıkanlar olduğundan acele olarak yapılması gereken binalar yapılamamıştır. Bunun üzerine personel işlerine bakan Kuyudat-ı Zatiye Kısmı Ordu Dairesi'nden Haziran 1918'de 1.000 kişilik işçi asker talep etmiştir.⁸⁴

4.7. Taşra Tamirhaneleri

Şam, Diyarbakır, İzmir ve Bağdat'ta bölgelerindeki orduların ihtiyaçlarını karşılamak için tamirhaneler kurulmuştur. Şam ve Diyarbakır tamirhanelerine Avusturyalıların Sırp'lardan

---

⁸⁰ ATASE, BDH, 2128.2.001 (tarihsiz).

⁸¹ ATASE, BDH, 2025.553.002.09, 25 Teşrinisani 1333 (25 Kasım 1917) Baruthane binalarında inşaat işleri için duvarcı neferata ihtiyaç vardı. Az sayıdaki Müslim ustalar çeşitli yerlere görevlendirilmiş, gayrimüslim ustalar ise bu silah imalathanelerinde görevlendirilmeleri yasaklanmıştır. Tehir eden fabrika inşaatının yeniden başlatılması için 20 nefer Müslim duvarcı istenmekteydi. ATASE, BDH, 2025.553.005.01, 18 Kanunisani 1334 (18 Ocak 1918).

⁸² BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Nezareti Belgeleri (DH. EUM.) 3. Şb. 23/11, 7 Ağustos 1331 (20 Ağustos 1915).

⁸³ BOA, DH. EUM. 3. Şb. 24/35, 29 Teşrinisani 1333 (29 Kasım 1917).

⁸⁴ ATASE, BDH, 2025.553.005.08 18.6.1334 (18 Haziran 1918).

zapt ettikleri yeni tezgâhlar gönderilmiştir. Sırlardan alınan bu tezgâhlar Mütareke yıllarında İstanbul Hükümetinin epeyce başını ağrıtmıştır.⁸⁵

4.7.1. Sivas Vilayetinde İmalathane Açma Girişimi

1916 yılının Mayıs ayında orduların mühimmata olan ihtiyaçları doğrultusunda yeni imalathaneler açma girişimleri olmuştur. Ağır Silah Müfettişliği, Sivas vilayetinde harp malzemesi imal ve silah tamir etmek için bir imalathane açmayı düşünmekteydi. Bunun için müfettişlik, Dâhiliye Nezaretinden Sivas'ta bulunan demirhane ve dökümhane hakkında bilgi istemiştir. Sivas vilayetinden gelen telgrafta; sanayi mektebine bağlı olan demirhanede dökümhane, torna ve çeşitli makinelerle bir adet motorun bulunduğunu bildirmiştir. Kok kömürü vilayet dahilinde bulunmamaktaydı. Maden kömürü ise vilayet dahilinde çeşitli yerlerden temin edilebilmekteydi. Vilayet merkezine 30 kilometre uzaklıktan halis kömür çıkarılmaktaydı. Motoru çalıştırmak için gerekli gaz gönderilirse ve gerekli demirin ya nakledilmesi ya da mevcut demir madenlerinin işletilmesi halinde demirhaneden büyük miktarda faydalanılabileceği bildirilmiştir.⁸⁶

5. Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Hammadde Temini

Osmanlı Devleti hammadde temininde yerli kaynakları modernize etmeyi başaramamıştır. İhtiyaç duyulan maddeleri sipariş yoluyla Avrupa'dan temin etme yoluna gitmiştir. Harp malzemeleri çok çeşitli olmakla birlikte birinin eksikliği diğerlerinin üretimine sekte vurmaktaydı. Örneğin güherçilenin eksikliği barut üretimini durdurmakta, barutun üretilmemesi ise fişek üretimini durdurmaktaydı.

Müttefik Almanya ile irtibatın sağlanamadığı ve diğer Avrupa devletleriyle ticari ilişkilerin kesildiği bu dönemde fabrikalara gerekli olan, kömür, bakır, kükürt ve diğer hammaddelerin temininde büyük sıkıntılarla karşılaşmıştır. Bunun için devlet “*Tekâlif-i Harbiye Komisyonlarıyla*” el koyma yöntemine başvurmak zorunda kalmıştır.

5.1. Enerji ve Hammadde İhtiyacını Karşılama El Koyma Yöntemi ve Tekâlif-i Harbiye Komisyonlarının Rolü

Birinci Dünya Savaşı öncesinde savaşın beşeri faktörü doğrudan silah altındaki askerlerle ilgiliydi. İktisadi boyut muhasara, abluka, ya da ordu için sefer sırasında ihtiyaç duyulacak mühimmat ve temel besin maddeleriyle sınırlıydı. İktisadın savaşla olan bağlantısı, özellikle sanayileşme sonrası ordu donatımını yepyeni bir evreye soktu. Savaş sanayii önem kazandı. Yeni donanımlar, silah ve teçhizat devletlerin savaş giderlerini sürekli arttırmıştır. Finansal yapı, para ve kredi alanları savaş ekonomisinin önemli araçları olmuştur. XIX. yüzyıldaki bu gelişmeler Birinci Dünya Savaşı'yla kesin bir dönüşümü gündeme getirmiştir. Savaş ve ekonomi 1914-1918 yılları arası bütün olarak algılanmaya başlamıştır. Bu tarihe kadar liberalizm ile müdahalecilik arasında tercih yapmak durumunda kalan kamusal güçler, bundan sonra müdahalecilikte kesin karar kılmışlardır.⁸⁷

Devlet, bu savaşla birlikte ekonomiye yeni görevler yüklemiştir. Ordunun savaş gücünü arttırmaya yönelik, asker ya da sivil tüm kesimlerin ihtiyacını karşılamak, cephe harekâtında sonuç almak ve ulusun savaş azmini kamçulamak bundan böyle ülke ekonomilerinin temel kaygılarını oluşturmuştur. XX. yüzyılın tüm savaşları bu ilk “dünya” savaşının oluşturduğu

⁸⁵ Üçok, s. 347.

⁸⁶ BOA, *Dahiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti Belgeleri*, (D.UMVM), 79/27, 30 Nisan 1332 (13 Mayıs 1916).

⁸⁷ Zafer Toprak, *Türkiyede Milli İktisat*, Doğan Yayınları, İstanbul 2012, s. 51-52.

savaş-ekonomi ilişkisinin üstüne bina edilmiştir. Birçok sanayi kolu yenilikler, buluşlar, uygulamalar savaş ekonomisi bünyesinde yer almıştır. Bu devrede savaş ekonomisi kendi hukuksal yapılarını oluşturdu; kamu yararına “el koyma” savaş hukukunun bir parçası oldu. Ordunun acil ihtiyaçlarına, iaşe ve donanımına çözüm getirecek ve süratle uygulamaya sokulabilecek “güdümlü ekonomi” deneyimleri ilk kez Birinci Dünya Savaşı ortamında yeşermiştir. Bu savaşla ekonomi öncelik kazandı; ekonominin savaşın kaderini belirlediği ilk çatışma bu savaş olmuştur.⁸⁸

Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda gerekli hammaddeyi yerli kaynaklarla sağlarken XX. yüzyılda sipariş yoluyla hammadde teminine başlamıştır. Yerli üretim sipariştten daha pahalıya mal olduğundan özellikle II. Meşrutiyetin ilk yıllarında siparişlerin miktarı çok artmıştır. Ancak savaş zamanında dış ülkelerden hammadde temin edilememiş ve silah üretiminde devlet müşkül durumda kalmıştır. Bu yıllarda hammaddenin yerli olarak temin edilmesinin önemi anlaşılmıştır.

Askeri ihtiyaçların temini için halkın elindeki malların zor kullanarak alınması anlamına gelen “*Tekâlif-i Harbiye*” savaş dönemlerinde başta Avrupa ülkeleri olmak üzere pek çok yerde uygulanmıştır. Osmanlı Devleti’nde “*Tekâlif-i Harbiye*” Balkan Savaşları’nda tatbik edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı’nda askeri ihtiyaçların karşılanması için uygulanan bu kanun askeri ve mülki üyelerden oluşan *Tekâlif-i Harbiye Komisyonları* tarafından bir fiyat takdir edilerek parası sonra verilmek üzere eşyaya el koyma metodudur.⁸⁹ Hammadde bulmakta sıkıntı çeken İmalat-ı Harbiye İdaresi için *Tekâlif-i Harbiye* uygulaması oldukça sık uygulanmıştır. Hammadde, eşya hatta bina temininde bu yöntem uygulanmıştır.

5.2. Vilayetlerden Hammadde Temini

1914 yılının Aralık ayında İmalat-ı Harbiye İdaresine bağlı fabrikalarda hammadde eksikliği vardı. Savaşın ne zaman biteceği belli değildi. Ordulara sürekli olarak mühimmat yetiştirmek gerekmektedir. Bunun için Dâhiliye Nezareti tüm vilayetlere telgraflar çekerek ellerinde harp sanayisi için gerekli olan ispirto, pamuk, kafuri, nitrat dö posat, klorat dö potas, kükürt, güherçile, kurşun ve bakırın ne miktarda bulunduğunu ve bunların kaç güne kadar İstanbul’a gönderilebileceğini sormuştur.⁹⁰

5.2.1. Bakır Temini

Bakır geleneksel olarak Ergani madenlerinden karşılanmaktaydı. Ergani’den elde edilen ham bakır Tokatta çeşitli işlemlerden geçtikten sonra Samsun limanından İstanbul’a ulaşmaktaydı. 1881 yılında bir yılda Tokat kalhanesinde 769.200 kg bakır üretilebilmekteydi.⁹¹ Ancak bu yıldan sonra bakır temininde siparişlere başvurulmuştur. 1898 yılında Avrupa’dan alınan bakırla üretilen fişeklerde çatlama olduğundan yeniden Ergani madeninden elde edilen bakır Tokat kalhanelerinde işlenmeye başlamış ancak 1913 yılında tekrar Avrupa’dan bakır sipariş edilmeye başlamıştır.⁹² Bu ise savaş zamanında büyük sıkıntılara sebep olmuştur.

1915 yılında Ankara vilayeti Tekâlif-i Harbiye Komisyonu Çankırı’dan temin ettiği 331 kg hurda bakır İstanbul’a gönderilmek üzere vagonlara teslim etmiştir. Harbiye Nezareti

---

⁸⁸ Zafer Toprak, *Türkiyede Milli İktisat*, s. 51-52.

⁸⁹ Önder Duman, *I. Dünya Savaşı Esnasında Türk Ordusunun İaşe Temini*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2007, s. 45-46.

⁹⁰ BOA, *Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR) 448/68*, 4 Aralık 1914, *DH. ŞFR 448/88*, 17 Kasım 1914, *DH. ŞFR, 467/1*, 18 Kasım 1914, *DH. ŞFR 450/6*, 25 Kasım 1914.

⁹¹ BOA, *Sadaret Resmi Maruzatı, (Y.A.RES) 9/48*, 16 Ocak 1881.

⁹² BOA, *Dahiliye Nezareti İdare, (DH. İD), 105-2/47*, 16 Teşrin-i sani 1329, (29 Kasım 1913).

gönderilen hurda bakırların tekâlif-i harbiye yoluyla alınıp alınmadığını Dâhiliye Nezaretine sormuştur. Dâhiliye Nezareti ile Ankara vilayeti arasında yapılan yazışmalar sonucunda hurda bakırların bağış yoluyla temin edildiği anlaşılmıştır.⁹³ 1915 yılında bakır temin edilen yerlerden birisi de İzmit Mutasarrıflığı olmuştur. 11.636 kilogram bakır 22 Kasım 1915 tarihinde İstanbul'a sevk edilmiştir.⁹⁴

5.2.2. İngiliz Tokastil Kömürü İhtiyacı

Nisan 1915 tarihinde fabrikalarda çelik dökümü yapabilmek için enerjisi yüksek İngiliz tokastil kömürüne ihtiyaç duyulmuştur. Harbiye Nezareti, Dâhiliye Nezaretine vilayetlerde bu cins kömürden bulunup bulunmadığını sormasını istemiştir. Dâhiliye Nezareti vilayetlere telgrafla durumu bildirmiş ancak bir sonuç alamamıştır. Bu cins kömürün bulunması önem taşıdığından Harbiye Nezareti Tekâlif-i Harbiye Komisyonlarına tokastil İngiliz kömürünün resmi veya özel kuruluşlarda her nerede bulunursa hemen el konulmasını istemiştir.⁹⁵

5.2.3. Demir Temini

Harbiye Nezareti, ihtiyaç duyduğu hammaddeyi Polis Müdüriyetine bildirmekteydi. Özellikle İstanbul Polis Müdüriyeti vilayet dahilindeki kasaba ve köylere durumu bildirerek Tekâlif-i Harbiye Komisyonlarınca fiyat takdirleri yapılarak demir sahiplerine ya ücretlerini hemen vermekte ya da ücretlerini daha sonra almaları için birer senet verilmekteydi.⁹⁶

5.2.4. Kükürt Temini

1915 yılında Isparta Sancağı Keçiborlu nahiyesinden 135.375 kg kükürt 10 vagona yüklenerak İzmir Afyonkarahisar yoluyla İstanbul'a nakledilmiştir. Harbiye Nezareti 21 Kasım 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti ve Aydın vilayetine bu kükürtlerin kimden satın alındığını ve tekâlif-i harbiye suretiyle veya nakdi bir ücret karşılığında alınıp alınmadığını sormuştur. Aydın vilayeti Harbiye Nezaretine verdiği cevapta bahsedilen 10 vagon kükürdün Keçiborlu'da kükürt üretimi yapan Avusturyalı *Victor Urban* tarafından gönderildiğini bildirmiştir.⁹⁷

5.2.5. Pamuk Temini

Adana Pozantı'dan 1915 yılının Kasım ayında 20.356 kilogram pamuk İmalat-ı Harbiye Fabrikalarında kullanılmak üzere tren yoluyla İstanbul'a gönderilmiştir. Pozantı'dan alınan bu pamuk aşar malından mubayaa suretiyle alınmıştır. Her kıyyesi için o günün rayici olan 4,5 kuruş ödenmiştir.⁹⁸

5.2.6. Cerium Madeni İhracının Yasaklanması

Cerium madeni patlayıcı maddeler yapımında kullanılmaktaydı. Posta paketleri üzerine çakmak taşı yazılarak cerium madeni İtilaf Devletlerine satılmaktaydı. Alman sefaretî İttifak Devletlerinin silah sanayisinde kullandıkları bu maddenin ülkeden çıkarılmaması konusunda Osmanlı idarecilerine uyarıda bulunmuştur. Bu uyarı sonucunda Ticaret ve Ziraat Nezareti

⁹³ BOA, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye, (DH. İ. UM), 80-1/3-19, 12 Kanun-i evvel 1331 (25 Aralık 1915).

⁹⁴ BOA, DH. İ. UM 80-1/323, 3 Kanun-i sani 1331, (16 Ocak 1916).

⁹⁵ BOA, DH. İ. UM 80-1/3-4, 13 Nisan 1331 (26 Nisan 1915).

⁹⁶ BOA, DH. İ. UM 80-1/3-34, 29 Mart 1332 (11 Nisan 1916).

⁹⁷ BOA, DH. İ. UM 80-1/340, 30 Teşrin-i sani 1332 (13 Aralık 1916). Kükürt ziraat işlerinde de kullanılmaktaydı. Ticaret ve Ziraat Nezareti 1916 senesi bahar aylarında bağlarda kullanılmak üzere Keçiborlu kükürt madenlerini işleten Topçu Mühimmat-ı Komisyonu Esliha Müfettişliği İdaresinden 5.000 ton kükürt talep etmiştir. BOA, BDH, 2120/41/002, 24 Şubat 1331, (8 Mart 1916).

⁹⁸ BOA DH. İ. UM 80-1/3-22, 21 Kanun-i evvel 1331 (3 Ocak 1916).

konuyu Meclisi Vükelaya bildirmiş ve Meclis-i Vükela kararıyla cerium madeni ihracı yasak maddeler arasına alınmıştır.⁹⁹

5.2.7. Konya Güherçile Esnafının Fiyat Arttırma Teklifi

Güherçile esnafı elindeki güherçileyi devlete satmak zorundaydı. 1917 yılının Ekim ayında Konya güherçile esnafı nakliye araçlarının yokluğundan güherçileyi 30 kuruştan daha fazla bir ücrete mal etmekteydiler. Oysa Konya’da bulunan İmalat-ı Harbiye Güherçile Fabrikası, esnaftan güherçilenin okkasını 3,5 kuruştan satın almaktaydı. Buna karşılık olarak umum güherçile esnafı güherçilenin okkasının en azından 20 kuruş olması için Dâhiliye Vekâleti Talat Paşa’ya ve Konya Valisi Muammer Bey’e müracaatta bulunmuşlardır.¹⁰⁰

5.2.8. Ayazma Kömür Ocağı İçin Belgrad Ormanlarının Kullanılması

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ayazma kömür ocağından çıkarılan linyit kömürü oldukça yüksek maliyete çıkarılmasına rağmen üretimine devam edilmek zorunda kalınmıştır. Nitekim Karadeniz’de bulunan Rus savaş gemileri Zonguldak’tan kömür nakliyatını engellemekteydi. 1917 yılı Ekim ayında Ayazma Kömür Ocağında oduna duyulan ihtiyaç dolayısıyla çalışmalarına ara vermek zorunda kalmıştır. İmalat-ı Harbiye Fabrikalarının ihtiyacı olan kömür temin edilememekteydi. Bu duruma çözüm olarak Belgrad ormanlarından faydalanılması yoluna gidilmiştir. Orman Müfettişliği ve İmalat-ı Harbiye İdaresinden fen memurları görevlendirilerek gerekli olan ağaç ve dallar usulüne göre kesilerek Ayazma kömür ocağı için gerekli olan odunlar temin edilecekti.¹⁰¹

5.2.9. Hendek Hızır Fabrikasından İstanbul’a Kereste Nakli

Hendek ve Bayramiç’te İmalat-ı Harbiye Müdüriyetine bağlı Hızır Fabrikaları bulunmaktaydı.¹⁰² Seferberlik münasebetiyle tüm müesseselerde çalışan efrat sayısı arttırılmışken bu fabrikalara Taraklı¹⁰³ Askerlik Şubesinden 18 ve Düzce Askerlik Şubesinden 6 olmak üzere toplam 24 nefer alınmıştı. Hızır fabrikalarında yılın her mevsiminde aynı seviyede imalat yapılmamaktaydı. Yaz mevsiminde 45, kış mevsiminde ise 25 kişinin çalışması yeterliydi. Bunun için bir miktar efradın Hendek Hızır Fabrikasına gönderilmesi istenmekteydi.¹⁰⁴

1917 yılının Aralık ayında İmalat-ı Harbiye Fabrikaları için Hendek Hızır Fabrikasında imal edilerek İstanbul’a nakledilmeyi bekleyen 65.410 parça ve 1.495 metreküpten oluşan kereste bulunuyordu. Daha önceki tecrübelerle nazaran Adapazarı’ndan İstanbul’a bir araba haftada ancak bir sefer yapabilmekteydi. 50 araba Hendek nahiyesinden 150 araba ise Akyazı’dan temin edilirse 200 araba ancak 3 ayda nakliyat işlemini bitirebilmekteydi. İki Ay içerisinde kerestenin taşınması zorunluydu. Bunun için Mudurnu kazasından da 500 araba istenmiştir. Zikredilen kerestenin dağ ve ormanlarda kalması çürümesine sebep olacağından bir

---

⁹⁹ BOA, D. İ. UM. E-33/42, 17 Mayıs 1333, (17 Mayıs 1917).

¹⁰⁰ BOA, DH. İUM. EK 39/47, 3 Teşrin-i evvel 1333, (3 Ekim 1917).

¹⁰¹ BOA, MV, 210/104, 15 Aralık 1917. Ağaçlıdan çıkarılan kömürün 45 km. uzaklıktaki Kâğıthane’ye ulaşması için bir dekovil hattı inşa edilmesine karar verilmiştir. Harbiye Nezareti bu hatla Haliç’e indirmeyi düşündüğü kömürü mavnalarla askeri fabrikalar ve diğer müesseselerin ihtiyaçlarını karşılamayı düşünmüştür. Cengiz Mutlu, *Birinci Dünya Savaşı’nda Amele Taburları*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 115.

¹⁰² Hendek Hızır Fabrikası 1873 yılında kurulmuştur. Bkz. BOA, *Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri*, (A A.MKT MHM), 466/91, 5 Eylül 1289, 17 Eylül 1873.

¹⁰³ Günümüzde Sakarya’nın ilçesidir.

¹⁰⁴ ATASE, BDH, 1882.37.003, 10 Kanunisanı 1330, 23 Kasım 1914.

an önce taşınması gerekiyordu. Bu sebeple Harbiye Nezareti Dâhiliye Nezaretine müracaat ederek Adapazarı ve Mudurnu Kaymakamlarına emir verilmesini istemiştir.¹⁰⁵

Hendek ve Keremali ormanlarında 120 vagon kerestenin Nisan sonuna kadar İstanbul'a taşınması için Dâhiliye Nezareti gerekli yerlere emir vermiştir. Ancak İzmit Mutasarrıflığından Dâhiliye Nezaretine verilen cevapta önce kuraklık ardında da şiddetli kıştan dolayı bölgede ziraat işlerinin geri kaldığını, istenilen hayvan ve arabaların ziraat işlerinde kullanıldığını bildirmiştir. Hendek ve Akyazı nahiyelerinden istenilen 300 arabanın verilmesi durumunda ziraatla uğraşan ahalinin bu durumdan olumsuz yönde etkileyeceğini nakliyat için istenilen arabaların 15-20 gün sonra verilmesinin daha uygun olacağı bildirilmiştir.¹⁰⁶

6. Müttefik Devletlerle Yapılan Hammadde İthalat ve İhracatı

1916 yılının ilk aylarından itibaren Almanya'dan İstanbul'a yardım gönderilmeye başlanmıştır. Almanya'dan gelen malzeme Rusçuk'ta depolanarak Osmanlı topraklarına gönderilmekteydi. İmalat-1 Harbiye Fabrikalarına ait olan malzemeyi İstanbul'a sevk etmek üzere 1916 yılının Mart ayında Rusçuk'a bir heyet görevlendirmiştir. Rusçuk Şimendifer Müdüriyeti, Osmanlı Hükümeti için her gün 40 vagon tahsis etmişti. Bu vagonlardan 38'i Levazımat-1 Umumiye'ye ait olan hayvan ve unu taşımaktaydı. Diğer iki vagon ise İmalat-1 Harbiye malzemesi için ayrılmıştı. Heyet her gün bu vagonlara İmalat-1 Harbiye'nin istediği malzemeyi yüklemekteydi. 77 vagon malzemenin bir an evvel İstanbul'a sevk edilmesi için Almanlar idaresinde olan Rusçuk kumandanlığından 2 vagon daha talep etmiştir. Ancak vagon tahsisatını İstanbul'da bulunan Karargâh-1 Umuminin 3. Şubesinde görevli Tayler Bey emriyle yapılabileceği bildirilmiştir. Bunun üzerine İmalat-1 Harbiye görevlileri durumu Harbiye Dairesi riyasetine bildirerek 2 vagon daha tahsis edilebilmesi için Tayler Bey'e emir verilmesini istemişlerdir.¹⁰⁷

Tablo 8. Almanya'dan İstanbul'a Gönderilen Fabrika Malzemesi (1916).

Vagon	Adet	Cins
4	15.000	Şarapnel halkası
2	10.000	Som tüfek namlusu
19		En küçük ebattan en büyük ebata kadar muhtelif ebatta ve muhtelif miktarlarda çelik çubuk
1		Çelik saç
20	22.000	Çinko levha her biri takriben 1,5 metre köşeli
20		Muhtelif şekil ve ebatta ateş tuğlası (bire numune tuğlalardan Esliha Müfettişliği'ne gönderilmiştir)
1		Grafit pota (muhtelif büyüklükte)

1917 yılı sanayi sayımlarına göre İstanbul Tuzla'da İmalat-1 Harbiye hesabına çalışan çimento ve tuğla fabrikalarının inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁸ Ancak bu fabrikalar hızla büyüyen İmalat-1 Harbiye Fabrikalarının ihtiyacını karşılayamamıştır. Nitekim yeni

¹⁰⁵ BOA, DH. İ. UM. EK 110/32, 9 Şubat 1334 (9 Şubat 1918).

¹⁰⁶ BOA, DH. İ. UM. EK 110/32, 21 Şubat 1334 (21 Şubat 1918).

¹⁰⁷ ATASE, BDH, 2120/41/004 (T.Y.) 6 Mart 1332 (19 Mart 1916) tarihli telgrafta verilen cevap.

¹⁰⁸ BOA, DH. UMUM, 78/4, 18 Muharrem 1336 (3 Kasım 1917).

binalar için gerekli olan çimento Bulgaristan'dan istenmiştir. Gerekli olan 2 bin ton çimentoya karşılık olarak 60 ton zeytinyağının Bulgaristan'a verilmesi uygun görülmüştür.¹⁰⁹

1916 yılının Eylül ayında Meclisi Vükela tarafından alınan kararla fabrikaların işine yaramayan ve fazla miktarda olduğu belirtilen 10 ton tasfiye edilmiş bakır, 1.500 ton kadar pirinç karışımı, 30 ile 60 ton kadar piyade mermi gömleği Almanya'ya sevk edilmek üzere vagonlara yüklenmiştir. Vagonların gümrükten geçmesi için gerekli izin verilmiştir. Bundan sonra vagonlarla Almanya'ya gidecek olan bu gibi madde için Bab-ı Ali'den izin istenmeyerek ilgili nezaretin yazacağı yazı yeterli olacaktır.¹¹⁰

Savaş yıllarında Almanya ve Avusturya-Macaristan Devletleri kükürt madenine ihtiyaç duymuştur. Ancak Osmanlı Devleti'ne de kükürt madeni gerekmektedir. Bunun için Meclis-i Vükela, mühimmat imalinde kullanılacak olan 8 aylık kükürt ile Ziraat ve Ticaret Nezareti için gerekli olan kükürtler ayrıldıktan sonra geri kalan kükürt hammaddesinin müttefik devletlere gönderilmesine karar vermiştir.¹¹¹

SONUÇ

Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesiyle Osmanlı Devleti'ndeki ayrılıkçı unsurların birleşip hep birlikte ileriye yürüyecekleri umut edilmişti. Ancak umulan bulunamamış, dünya bir savaşa sürüklenmiştir. Trablusgarp, Balkan ve Dünya Savaşı çok kısa aralarla devam etmiş ve bu dönemde silah ve mühimmat ihtiyacı dış kaynaklardan temin edilememiştir. Bu dönemde İmalat-ı Harbiye Müdüriyetine bağlı silah fabrikalarına büyük yatırımlar yapılarak mevcudu bir milyondan fazla olan ordunun ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır.

Bu dönemde devletin fabrika işletip işletmemesi Meclis-i Mebusan'da tartışılmıştır. Tartışmalara katılan aydınların bir kısmı sivil sanayinin gelişmediği Osmanlı'da devletin fabrika işletmesinin gerekli olduğunu, silah fabrikalarını devletin kesinlikle bırakmaması gerekeceğini savunurken kimi aydınlar da silah ihtiyacının yabancı devletlerden sipariş yoluyla karşılandığını, devlet eliyle işletilen fabrikaların kârlı olmadığını savunmuşlardır. Ancak dış yardımın gerçekleşmediği bu dönemdeki savaşlarda silah fabrikalarının sunmuş olduğu hizmet göz önüne alındığında devletin silah fabrikalarını işletmesinin zaruri olduğu sonucu tartışmasız bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.

II. Meşrutiyetle birlikte gayrimüslimlerin orduya alınması kararıyla tüfek ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bunun için Almanya'dan 198.000 adet Mauser tüfeği almaktansa depolarda bulunan ordunun eskiden kullandığı Martini tüfeklerinin İmalat-ı Harbiye Fabrikalarında Mauser sistemine çevrilmesi kararlaştırılmıştır. Böylece üçte bir oranında kâr elde edilmiştir. Bu kâra ilaveten fabrikalara verilen bu siparişle yerli üretim desteklenmiştir. Dönemin Harbiye Nazırı olan Mahmud Şevket Paşa yerli üretimi destekleyen bu tür projelerin mimarı olmuştur.

Birinci Dünya Savaşının en şiddetli olduğu yıl olan 1915 yılında Osmanlı Devleti ordu ihtiyaçlarının temininde dış kaynaklardan faydalanamamış silah ve mühimmatını İmalat-ı Harbiye Müdüriyetine bağlı silah fabrikalarında üretmeyi başarabilmiştir. Bu fabrikalar silah sanayisinde öncü olmasalar da mevcut teknolojiyi iyi takip edebilen fabrikalar olmuşlardır.

¹⁰⁹ BOA, MV, 203/25, 10 Eylül 1916. DH. İUM. 77-2/153, 29 Ağustos 1332 (11 Eylül 1916).

¹¹⁰ BOA, MV, 203/44, 20 Eylül 1916. Almanya'dan alınan kredilere karşılık başta zeytinyağı, içyağı, yün, deri ve maden cevheri olmak üzere 300 milyon mark değerinde hammadde gönderilmiştir. Wallach, s. 220.

¹¹¹ BOA, DH. İUM. EK 19/71, 23 Ağustos 1332 (5 Eylül 1916).

Savaş yıllarında üretim hacmi genişlemiş; silah fabrikaları tarihinin en yoğun çalışma devresine girmiştir. Normal zamanlarda 3-4 bin arasında değişen işçi sayısı Birinci Dünya Savaşı yıllarında 10 bini geçmiştir. İlk kez fabrikalarda kadın işçilerden faydalanılmıştır. Bu doğrultuda demir döküm imalatı yapan sivil imalathaneler de silah sanayisi doğrultusunda kullanılmışlardır. Şişli, İstinye, Perşembepazarı, Mahmutpaşa gibi bölgelerdeki imalathanelerde, füyve ve şarapnel üretilmiştir. Sivil imalathanelerde yapılan üretimle hem mühimmat ihtiyacı karşılanmış hem de düşman safına geçebileceği düşünülen gayrimüslimler gözetim altında tutulmuşlardır.

Bu dönemde Osmanlı idarecilerinin karşılaştıkları önemli problemlerden birisi de hammadde temini konusu olmuştur. Karadeniz’de bulunan Rus savaş gemileri Zonguldak’tan kömür getirilmesine engel olduğundan Ayazma’dan yüksek maliyetle linyit kömürü elde edilmiştir. Ergani bakır madeni fabrikaların ihtiyaç duyduğu bakırı sağlayacak potansiyele sahip olmasına rağmen yıllarca ihmal edilmesi sonucunda ihtiyacı karşılamaktan uzak olmuştur. Savaş yıllarında hammadde temin için başvuru başlıca yöntem Tekalif-i Harbiye Komisyonlarının el koyma yöntemi olmuştur. Gerekli olan bakır, demir, pamuk, kömür gibi maddeler bedelleri ödenerek el konulmuştur. 1908-1918 yılları arasında yaşanan tecrübeler silah fabrikalarının güçlendirilmesi ve hammadde kaynaklarının modernizasyonun gerekliliğini ortaya koymuştur. Nitekim Cumhuriyet yıllarında İmalat-ı Harbiye Fabrikalarının devamı olan Askeri Fabrikalara verilen önem bu dönemde alınan derslerden kaynaklanmaktadır.

KAYNAKLAR

1.ARŞİVLER

1.1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri, A.MKT MHM, 466/91, 5 Eylül 1289, 17 Eylül 1873.

Bab-ı Ali Evrak Odası, (BEO), 3678/275843, 18 Aralık 1909.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Nezareti Belgeleri (DH. EUM.) 3. Şb. 23/11, 7 Ağustos 1331 (20 Ağustos 1915).

DH. EUM. 3. Şb. 24/35, 29 Teşrinisani 1333 (29 Kasım 1917).

Dahiliye Nezareti İdare, (DH. İD), 105-2/47, 16 Teşrin-i sani 1329, (29 Kasım 1913).

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye, (DH. İ. UM), 80-1/3-19, 12 Kanun-i evvel 1331 (25 Aralık 1915).

Dahiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti Belgeleri, (D.UMVM), 79/27, 30 Nisan 1332 (13 Mayıs 1916).

Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR) 448/68, 4 Aralık 1914.

D. İ. UM. E-33/42, 17 Mayıs 1333, (17 Mayıs 1917).

DH. İ. UM 80-1/3-22, 21 Kanun-i evvel 1331 (3 Ocak 1916) .

DH. İ. UM 80-1/323, 3 Kanun-i sani 1331, (16 Ocak 1916).

DH. İ. UM 80-1/3-34, 29 Mart 1332 (11 Nisan 1916).

DH. İ. UM 80-1/3-4, 13 Nisan 1331 (26 Nisan 1915).

DH. İ. UM 80-1/340, 30 Teşrin-i sani 1332 (13 Aralık 1916)

DH. İ. UM. EK 110/32, 21 Şubat 1334 (21 Şubat 1918).

DH. İUM. 77-2/153, 29 Ağustos 1332 (11 Eylül 1916).

DH. İUM. EK 19/71, 23 Ağustos 1332 (5 Eylül 1916).

DH. İUM. EK 39/47, 3 Teşrin-i evvel 1333, (3 Ekim 1917).

DH. ŞFR 448/88, 17 Kasım 1914.

DH. ŞFR 450/6, 25 Kasım 1914.

DH. ŞFR, 467/1, 18 Kasım 1914.

DH. UMUM, 78/4, 18 Muharrem 1336 (3 Kasım 1917).

HB. 164/1333 S-028, 26 Aralık 1914.

İrade Taltifat, (İ. TAL) 501/1333B-002, 16 Mayıs 1915.

Meclis-i Vala (MV), 146/32, 11 Teşrin-i sani 1326, (24 Kasım 1910).

MV, 200/94, 14 Mart 1914.

MV, 203/25, 10 Eylül 1916.

MV, 203/44, 20 Eylül 1916.

MV, 210/104, 15 Aralık 1917.

MV, 212/6, 10 Eylül 1916.

Sadaret Resmi Maruzatı, (Y.A.RES) 9/48, 16 Ocak 1881.

Şura-yı Devlet (ŞD), 650/70, 3 Şubat 1909.

Yıldız Esas Evrakına Ek Kamil Paşa Evrakı (Y.EE.KP). 33/3203, 29 Ağustos 1324, (11 Eylül 1908).

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 287/75, 18 Mayıs 1322, (30 Mayıs 1906).

Y. MTV, 307/98, 6 Mart 1324 (19 Mart 1908).

1.2. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı (ATASE)

Birinci Dünya Harbi (BDH)

(BDH), 2125/63/002, 10 Mayıs 1914.

BDH, 2125/63/002/68, 17 Mayıs 1332, (30 Mayıs 1916).

BDH, 1480/65/008/001, 1917.

BDH, 2120.42.001.098, (tarihsiz).

BDH, 2120/42/001/013, 14 Mart 1332 (27 Mart 1916).

BDH, 2120/42/001/012, 20 Mart 1332 (2 Nisan 1916).

BDH, 2120/41/008/34, 9 Nisan 1332 (22 Nisan 1916).

BDH, 2181.2.003, (tarihsiz).

BDH, 2363/112/005/10, 15 Ağustos 1333 (15 Ağustos 1917)

BDH, 2363/112/001/16, 2 Eylül 1917.

BDH, 2136/19/001/004, 20 Nisan 1332 (3 Mayıs 1916).

BDH, 2363/112/001/09, 1917.

BDH, 2130.80.001.008, 30 Kanunievvel 1331, (12 Ocak 1916).

BDH, 2125.63.002.06 (tarihsiz).

BDH, 2135.13.001.133, 17 Kanunisanı 1331 (30 Ocak 1916).

BDH, 2366.127.001, 3 Kanunisanı 1332 (16 Ocak 1917).

BDH, 2025.553.005.01, 18 Kanunisanı 1334 (18 Ocak 1918).

BDH, 2120/41/004 (T.Y.) 6 Mart 1332 (19 Mart 1916) tarihli telgrafa verilen cevap.

BDH, 1882.37.003, 10 Kanunisanı 1330, 23 Kasım 1914.

BDH, 2120/41/002, 24 Şubat 1331, (8 Mart 1916).

BDH, 2025.553.005.08 18.6.1334 (18 Haziran 1918).

BDH, 2128.2.001 (tarihsiz).

BDH, 2025.553.002.09, 25 Teşrinisanı 1333 (25 Kasım 1917).

2. RESMİ YAYINLAR

2.1. Meclis-i Ayan Zabıt Cerideleri (MAZC)

Devre: 1, İçtima Senesi: 2, Birleşim: 92, Cilt: 2, 9 Haziran 1326 (22 Haziran 1910).

Devre: 1, İctima Senesi: 3, Birleşim: 21, Cilt:1, 23 Kanun-i evvel 1326 (5 Ocak 1911).

2.2. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)

Devre: 1, İctima senesi: 3, Birleşim: 60, Cilt: 4, 5 Mart 1327 (18 Mart 1911).

Devre: 1, İctima senesi: 3, Birleşim: 65, Cilt: 4, 12 Mart 1327 (25 Mart 1911).

Devre: 1, İctima senesi: 3, Birleşim: 16, Cilt: 1, 8 Kanun-i evvel 1326 (21 Aralık 1910).

MMZC, Devre: 1, İctima senesi: 3, Birleşim: 63, Cilt: 4, 9 Mart 1327 (22 Mart 1911).

Devre: 3, İctima senesi: 4, Birleşim: 56, Cilt: 2, 25 Şubat 1334 (25 Şubat 1918).

2.3. Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıt Cerideleri (TBMMGCZC)

Devre 1, Cilt 1, İctima 1, 29 Mayıs 1336 (29 Mayıs 1920).

2.4. Düstur

2.Tertip, Cilt 3, 31, 26 Kânunuevvel 1326 (8 Ocak 1911).

1327 Senesi Muvazene-i Umumiye Layihası İmalat-ı Harbiye Masraf Bütçesi.

2.5. Kataloglar

Askeri Fabrikaları Mamulat ve Masnuatı-İmalat-ı Harbiye Fabrikaları, İstanbul T.Y. Zeytinburnu Fabrikaları Matbaası.

3. GAZETE VE DERGİLER

Tanin, 20 Mayıs 1329, Numara: 1619 (2 Haziran 1913) 3.

Tanin, 19 Mayıs 1329 Numara: 1618 (1 Haziran 1913) 4.

Abdürreşid İbrahim, “Zeytinburnu Fabrikası” Teârüf-i Müslimîn, Cilt 2, Sayı 27, 16 Kanun-Evvel 1326 (29 Aralık 1910).

Osman Kahraman “Tophane Fabrikaları” Say ve Amel, Numara:1, 9 Kanun-i evvel 1326, (22 Aralık 1910).

..... “Askeri Fabrikalar-I” Say ve Amel, Numara: 7, 10 Mart 1327 (23 Mart 1911).

..... “Askeri Fabrikalar-II” Say ve Amel, Numara: 8, 24 Mart 1327 (6 Nisan 1911).

4. ARAŞTIRMA ESERLER

4.1. Kitaplar

Ahmet Muhtar, Osmanlı Topçuları, Ahmet Köç (Haz.) İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Atalay, Salih, “Eski Harpler ve Silahlar-Pratik Deneyler”, Kahraman Şakul (Haz.) Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013.

Belgelerle Tanzimat, Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyyetnâmeleri, Haz. Engin Deniz Akarlı, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.

- Durukan, Eyüp, Askeri Fabrikalar Tarihçesi, Askeri Fabrikalar Basımevi, Ankara 1940.
- ..... Günlüklerde Bir Ömür-II, Sofya Esaretinden Çanakkale Zaferine (1913-1915), (Haz. Murat Uluğtekin), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- ..... Günlüklerde Bir Ömür-III; Çanakkale'den Mondros'a (1915-1918), (Haz. Murat Uluğtekin), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- Edward Mead Earle, Bağdat Demir ve Petrol Yolu savaşı (1903-1923), Örgün Yayınları, İstanbul 2003.
- Gülsoy, Ufuk, Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Liman von Sanders, Türkiye'de Beş Sene, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.
- Mehmed Cavid Bey, İktisad İlmi, Çev. Sema Alpun Çakmak-Sadeleştiren: Orhan Çakmak, Liberte Yayınları, Ankara 2001.
- Mutlu, Cengiz, Birinci Dünya Savaşı'nda Amele Taburları, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Nuri Refet, Muharebe Gazleri, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.
- Sadrâzâm ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü, Arba Yayınları, İstanbul 1988.
- Sander, Oral,-Kurthan Fişek, Türk-ABD Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı (1829-1929), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2007.
- Toprak, Zafer, Türkiyede Milli İktisat, Doğan Yayınları, İstanbul 2012.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri; Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1981.
- Türk, Fahri Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti, 1871-1914, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Üçok, Ahmet Kemal, Görüp İştittiklerim, Ali Birinci (Ed.) Okuyan Adam Yayınları, Ankara 2002.
- Wallach, Jehude L., Bir Askeri Yardımın Anatomisi Türkiye Prusya Askeri Heyetleri 1835-1919, Fahri Çeliker (Çev.), Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1985.
- Yılmaz, Veli, 1'nci Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımları, Cem Ofset Matbaacılık Sanayii A. Ş. İstanbul 1993.

4.2. Makaleler

- Çolak, Mustafa, "Çanakkale Savaşı'nda Yalnız Bırakılan Bir Müttefik: Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Yardım Çabaları" *Türkler Ansiklopedisi*, XIII, Ankara 2002, (377-383)
- Dölen, Emre, "Türkiye'nin İlk Kimya Mühendisi Mustafa Azmi Sümen (1881-1949) ve Doktora Tezi" *Üçüncü Ulusal Kimya Mühendisliği Kongresi Bildiri Kitabı*, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1998, (1553-1559).

İlkin, Selim, “Mehmed Cavid Bey” *DİA*, C. 7, (175-176).

Uzun, Mustafa, “Abdürreşid İbrahim”, *DİA*, 1988, cilt: 1, (295-297).

4.3. Tezler

Duman, Önder, I. Dünya Savaşı Esnasında Türk Ordusunun İaşe Temini, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2007.

Zengin, Ersoy, Tophane-i Amire'den İmalat-ı Harbiye'ye Osmanlı Devleti'nde Harp Sanayii (1861-1923), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015.

5. ELEKTRONİK KAYNAKLAR

<https://www.steyr-mannlicher.com/en/company/> (E.T. 30.03.2017).